

eudaimonia

Revija za pravnu, političku i
socijalnu teoriju i filozofiju

Vol. 5 No. 2 • 2021.

Izdavač

IVR **S**RBIJA

Srpsko udruženje za pravnu
i socijalnu filozofiju

POPULIZAM KAO PRETNJA PRAVNOJ DRŽAVI

Aleksandra Anđelković

Strane: 137–185

Aleksandra Anđelković*

POPULIZAM KAO PRETNJA PRAVNOJ DRŽAVI**

Cilj ovog rada je da čitaocu približi šta pojam populizam označava, koji su njegovi definišući elementi, u kojim delovima sveta i u kojim oblicima je ovaj fenomen danas prisutan, te, konačno, kakve posledice ostavlja na savremene demokratije i pravnu državu. Uvodni deo rada bavi se pitanjem definisanja pojma populizam, prikazivanjem teorija koje su najzastupljenije u literaturi i postavljanjem konstitutivnih elemenata ovog pojma. Zatim, sledi opšti prikaz regiona u kojima je populizam danas najprisutniji, uz generalni pregled njegovih pojava oblika i kratak istorijski osvrt njegovog nastanka. Konačno, rad završava pregledom negativnih i pozitivnih posledica koje populizam ima na demokratska društva današnjice i analizom njegovog uticaja na pravnu državu, odnosno, davanjem odgovora na pitanje da li noseći stubovi pravne države 21. veka uspevaju da se održe pred naletom jakog, sa svih strana nadolazećeg, populističkog talasa?

Ključne reči: *populizam, pravna država, demokratija, antipluralizam, narod*

I. UVOD

Populizam je fenomen za koji su svi, bar donekle, čuli. Skoriji politički događaji širom sveta stavili su ovaj pojam u centar globalnih diskusija. O tome svedoči česta upotreba ovog termina u masovnim medijima, kao i brojna literatura posvećena pitanju konceptualizacije ovog pojma, njegovim pojava oblicima i, naročito, analiziranju njegovog uticaja na savremene demokratije.

Međutim, da li uopšte znamo šta populizam zapravo znači? Nije li čudno da se ovim terminom označavaju razni politički lideri i političke partije širom sveta, počev od, primera radi, Marin Le Pen (*Marine*

* Autorka je master pravnik, a.andjelkovic15@gmail.com.

** Članak je zasnovan na master radu, koji je autorka odbranila 20. jun 2019. na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pred komisijom koju su činili prof. dr Miodrag Jovanović (mentor) i prof. dr Dragica Vujadinović.

Le Pen), Donalda Trampa (*Donald Trump*) i Najdžel Faraža (*Nigel Farage*), preko Aleksisa Ciprasa (*Alexis Tsipras*) i Pabla Iglesiasa (*Pablo Iglesias*), sve do Nikolasa Madura (*Nicolás Maduro*) i Huga Čaveza (*Hugo Chávez*)? Kako to da ovaj pojam obuhvata tako širok spektar političkih orijentacija, počev od krajnje levice, pa sve do ekstremnih desničarskih političkih stranaka? Da li se on uopšte, i u kojoj meri, pravilno upotrebljava u javnom diskursu našeg vremena, i šta se njime tačno želi obuhvatiti?

Ono što je, reklo bi se, nesporno, jeste to da je svima donekle jasno da populizam predstavlja jedan veoma značajan fenomen današnjice. Često možemo čuti vest ili pročitati novinski članak u kojem se izveštava o tome da, na primer, „Donald Tramp, izabrani populistički predsednik Sjedinjenih Američkih Država, želi da deportuje migrante koji ne poseduju migraciona dokumenta”; da „*Podemos*, španska populistička politička stranka, želi migrantima da da glasačka prava”; da je „Evo Morales (*Evo Morales*), populistički predsednik Bolivije, proširio prava autohtonih farmera na proizvodnju koke”; te, da je „Rodrigo Duterte (*Rodrigo Duterte*), filipinski populistički predsednik, naredio policiji da pogubi osumnjičene za trgovinu drogom.”¹ Nisu li ovo gotovo potpuno kontradiktorni primeri koji se svi, pak, tako lako, nazivaju istim imenom?

II. ŠTA JE POPULIZAM?

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 1) primećuju da je „populizam jedan od najčešće upotrebljivanih političkih slogana 21. veka.” Ono što je nekada smatrano fenomenom koji se odnosi na drugu eru ili samo na određene delove planete, sada predstavlja glavno uporište savremene politike širom sveta. Stoga, pojedini autori kao što su Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 1) i Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 2) govore o svojevrsnom „populističkom cajtgajstu” (*Zeitgeist* – duh vremena), „talasu populizma” i „populističkom preporodu” u različitim regionima sveta poslednjih godina. Štaviše, neki autori današnje vreme nazivaju i „dobom populizma”²

Iako je ovaj termin za mnoge političare, novinare i čitaoce naročito privlačan, njegova široka upotreba u praksi stvara zabunu. Zato je

¹ *The Economist*. 2016; citirano u: Agustín, Briziarelli 2018, 285–286.

² Na primer, Krastev (Krastev 2007); citirano u: Müller 2016, 2.

izrazito važno ustanoviti pravo značenje ovog pojma, doduše, u meri u kojoj je to moguće, imajući u vidu različite političke, društvene i državne kontekste u okviru kojih se populizam javlja širom sveta, zbog čega su pojedini autori, kao što su Dejvid (David 2011) i Pol (Paul 2000), isticali njegov „kameleonski karakter”. Naime, termin populizam koristi se kako bi se u isto vreme opisali levičarski predsednici u Latinskoj Americi, desničarske opozicione političke partije u Evropi, kao i levičarski i desničarski predsednički kandidati u Sjedinjenim Američkim Državama. Takođe, primera radi, populizam se u evropskom kontekstu često poistovećuje sa ksenofobijom i anti-imigracionim politikama, dok se, kako ističu Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 2), upotrebom ovog termina u Latinskoj Americi neretko upućuje na klijentelizam i loše ekonomsko upravljanje. Shodno tome, populizam predstavlja jedan izrazito višeznačan koncept, koji je sklon raznim opisima i veoma podložan različitim tumačenjima.

Kako Miler (Müller 2016, 10) primećuje: „zar nismo onda zapravo suočeni sa potpunim konceptualnim haosom, imajući u vidu da gotovo sve – levo, desno, demokratsko, nedemokratsko, liberalno, neoliberalno – može biti nazvano populističkim, a populizam može biti posmatran ujedno i kao prijatelj i kao neprijatelj demokratije?” Populizam zaista, ističu Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 2), predstavlja suštinski osporavan koncept.

1. Različite teorije o pojmu

Teoretičari koji se bave izučavanjem populizma mišljenja su da populizam predstavlja jedan moderan fenomen. Naime, Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 21) zaključuju da se može reći da je opšte prihvaćeno da se populizam pojavio u Rusiji i Sjedinjenim Američkim Državama krajem 19. veka i da je usko povezan sa širenjem demokratije kao ideje i režima. Danas, u 21. veku, populizam je prisutan na gotovo svim kontinentima i unutar različitih političkih režima, a reklo bi se da je najrasprostranjeniji u evropskim zemljama i na američkom kontinentu. Dok svi populistički dele svojevrstan zajednički diskurs, populizam predstavlja jedan veoma heterogen politički fenomen, pa pojedinačni populistički akteri mogu biti levo ili desno politički orijentisani, konzervativni ili progresivni, religiozni ili sekularni. Stoga, autori ovu izrazitu raznolikost vide kao razlog za odbacivanje pojma populizam uopšte, tvrdeći da „bilo čemu tako raznolikom nedostaje suština”.

Sa druge strane, Fici, Makert i Tarner (Fitzi, Mackert, Turner 2019a, 2) ističu da postoje autori koji definisanje pojma populizam vezuju isključivo za kontekst u kojem se populizam javlja, pri tome ističući da uverljiv koncept populizma koji nije kontekstualno osjetljiv i, stoga, specifičan a ne univerzalan, ne može da postoji – ovi autori ističu ne samo da je kontekst važan, štaviše, oni kažu: „kontekst je sve”.

Od autora koji daju značaj iznalaženju univerzalne definicije pojma populizam, postoji mnoštvo različitih teorija, kako u pogledu utvrđivanja konstitutivnih elemenata pojma, tako i u pogledu preciziranja šta populizam zapravo predstavlja. Da li je populizam svojevrsna ideologija, politička strategija, politička logika, politički stil ili pak moralistička predstava o politici?

i. Kontekst je sve

Nekoliko je odlika stava da je populizam moguće definisati samo uzimajući u obzir konkretan kontekst u kojem se pojavljuje.

Prvenstveno, populizam u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropi nema isto značenje kao u Latinskoj Americi. Naime, Fici, Makert i Tarner (Fitzi, Mackert, Turner 2019a, 6) skreću pažnju na to da, dok se u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropi populizam posmatra gotovo isključivo kao negativan fenomen krajnje desnice, mnogi teoretičari populizma Latinske Amerike ističu progresivni karakter levog populizma, koji se ogleda u odbrani demokratskih prava i građanskom aktivizmu usmerenom protiv oligarhije. Zatim, u cilju definisanja populizma, ističe se značaj ne samo geografskog i istorijskog konteksta u kojem on nastaje, već i institucionalnog, te se postavlja pitanje da li zaista možemo da pretpostavimo da demokratija u svim ovim regionima ima isto značenje, te da će, shodno tome, i populizam imati isto značenje u navedenim delovima sveta?

Stoga, pobornici ovog pristupa teže konceptualizaciji pojma populizam, ali isključivo u okvirima zadatog konteksta i u cilju iznalaženja specifične definicije populizma koja je svojstvena konkretnom kontekstu, a ne univerzalne. Kako Kanovan (Canovan 1981) ističe, postoji svojevrsna „porodica populizama”, u kojoj svaki populizam ima različite osobine u zavisnosti od društvenog i istorijskog konteksta u kojem se nalazi.³ Sledstveno tome, populizam će različito biti defini-

³ Slično i Vitgenštajn (Wittgenstein 2009) u kontekstu „teorije porodične sličnosti”.

san i imaće različito značenje u, primera radi, Sjedinjenim Američkim Državama, nekoj evropskoj državi i na latinoameričkom kontinentu.

ii. Minimalna definicija populizma

U okviru težnje da se ustanovi minimalna definicija pojma populizam, prisutna su dva pristupa: definisanje populizma kao ideologije i kao političke strategije.

Teoretičari koji populizam posmatraju kao ideologiju⁴ definišu ga kao tanko-usmerenu (*thin*) ideologiju koja smatra da je društvo podeljeno na dve homogene i antagonističke celine: „čiste ljude” i „korporiranu elitu”; te koja tvrdi da politika treba da bude izraz opšte volje (*volonté générale*) ljudi.

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 6) dalje ističu da je „ideologija, kao pogled na društvo kakvo treba da bude, u ovom slučaju tanko-usmerena, a ne 'puna' (*thick*) ideologija (kao što su, primera radi, fašizam, liberalizam ili socijalizam), što znači da se ona gotovo uvek pojavljuje uz druge ideološke elemente i da nikada ne može sama da pruži kompleksne i sveobuhvatne odgovore na složena politička pitanja koja se javljaju u modernim društvima.” Tako, populizam može da poprimi različite pojavne oblike u zavisnosti od toga sa kojom „punom” ideologijom (odnosno „ideologijom domaćinom”) se meša i pojavljuje u konkretnom političkom okruženju. Ovakvo „mešanje” sa drugim ideološkim elementima ključno je za razvoj političkih projekata koji su privlačni izbornom telu, primećuje Stenli (Stanley 2008, 100). Ovi ideološki elementi, stoga, predstavljaju sredstvo koje se koristi u različitim slučajevima kako bi se privuklo interesovanje različitih socijalnih grupa. Upravo zbog toga, zaključuje Stenli (Stanley 2008, 100), „ne postoji nešto kao Populistička Internacionala, zbirka ključnih populističkih tekstova ili kalendar značajnih populističkih događaja, koji bi bili univerzalnog dometa, već su populistički simboli pre lokalnog karaktera.”

Kako Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 3) navode, postoje i autori koji populizam definišu kao ideologiju koja moralan i jedinstven narod suprotstavlja skupini elita i opasnih „drukih”, koji su zajedno okarakterisani kao subjekti koji suverenom narodu oduzimaju (ili nastoje da oduzmu) njegova prava, vrednosti, prosperitet, identitet i glas.⁵

⁴ Prema Mofitu (Moffitt 2016, poglavlje 2), ovaj stav je najzastupljeniji u literaturi.

⁵ Ovi autori polaze od pojma ideologije kao sistema verovanja, vrednosti i ideja svojstvenih određenoj grupi; posmatran na ovaj način, pojam ideologije upućuje

Takođe, prema Kurtu (Kurt 2001, 14), prisutna je i teorija o populizmu kao političkoj strategiji, posredstvom koje pojedinačni vođa traži ili sprovodi vlast „na osnovu direktne, neposredne, neinstitucionalizovane podrške koju dobija od velikog broja uglavnom neorganizovanih sledbenika”. Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 4) ističu da ovaj pristup naglašava da populizam podrazumeva rađanje snažnog i harizmatičnog vođe u kojem je koncentrisana sva vlast i koji održava direktnu vezu sa masom. Slično navedenom, Anselmi (Anselmi 2018, 6–7) primećuje da pojedini autori populizam definišu kao društveno ispoljavanje suvereniteta naroda na neposredan način, odnosno, bez delovanja bilo kakvih posrednika.

iii. Populizam kao neutralan koncept i politička logika

Laklau (Laclau 2007) populizam posmatra kao neutralan koncept, ističući da on nije ni negativan, ni pozitivan. Autor dalje navodi da je populizam jedan „prazan pokazatelj”, odnosno, jezički i društveni fenomen kojem nije oduzeto značenje, već simbolička dimenzija koja se, zahvaljujući svojoj praznini, može prilagoditi i dati jedinstvo i koherentnost visokoj heterogenosti elemenata koji bi inače teško mogli da se održe zajedno. Populizam, stoga, predstavlja svojevrsan oblik praznog pokazatelja „koji uspeva da izgradi manifestovani društveni identitet, ujedinjujući time višestruke i različite elemente (koji su ponekad kontradiktorni) u jedinstveni entitet koji se zove narod”.

Preciznije, Laklau (Laclau 2007) populizam definiše kao političku logiku, odnosno proces putem kojeg se društvene grupacije sa različitim nezadovoljenim tražnjama stapaju u jedan „narod”, koji upravo u ovom procesu nastaje. Dakle, „narod” nije nešto što već prethodno postoji; „narod” se stvara u političkoj praksi populizma. Naime, „kada je tražnja u bilo kom sistemu nezadovoljena, pa zatim dolazi u kontakt sa drugim nezadovoljenim tražnjama, takve tražnje zajedno mogu da formiraju lanac jednakih vrednosti jer dele zajednički antagonizam, odnosno zajedničkog neprijatelja sistema.” Tako, ovaj lanac jednakih vrednosti tražnji, preko lidera, dobija svoj izraz u „narodu”, a „narod” potom zahteva promenu sistema. Sledstveno tome, Laklau (Laclau 2007) zaključuje da populizam predstavlja svojevrsnu snagu emanci-

na sisteme verovanja čija je uloga da objasne zašto su stvari takve kakve jesu, pri tome pružajući okvir tumačenja kroz koji pojedinci i/ili organizacije daju smisao sopstvenim iskustvima, poistovećuju se sa spoljašnjim svetom i planiraju budućnost.

pacije koja može da pomogne u podsticanju mobilizacije isključenih sektora društva, sa ciljem menjanja *status quo*-a.

iv. Populizam kao politički stil

Savremeni populizam se može definisati i kao politički stil koji karakterišu apel „naroda” protiv „elite”, „loši maniri” i predstava o postojanju krize, sloma ili pretnje.

Definišući populizam kao politički stil, Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3) polazi od pojma političkog stila kao „*repertoara otelotvorenih, simbolički posredovanih performansi napravljenih za publiku, koje se koriste za kreiranje i usmeravanje političke moći, protežući se, pri tom, od domena vlasti do svakodnevnog života*”. Objasnjavajući svoju definiciju populizma, Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3) naglašava da je u populizmu akcenat stavljen na „mudrosti običnog naroda” i njegov zdrav razum, naspram elite i drugih subjekata koji takođe mogu da budu percipirani kao neprijatelji „naroda” (kao što su npr. tražioci azila, radnici migranti ili određene manjinske grupe); zatim, napuštanje prikladnih vidova ponašanja unutar političke sfere i teatralnost i, kako Kanovan (Canovan 1999, 5) naziva, „tabloidni stil” političke retorike; te, konačno, stvaranje percepcije krize, sloma ili pretnje, što zahteva odlučno i brzo delovanje „branitelja naroda”.

Navedenom definicijom, Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3) nastoji da pruži alternativu „tankoći” pojma populizam i poimanju istog kao nečega čemu nedostaje suština, ističući pri tome prvenstveno stilske karakteristike ovog pojma što je, prema njegovom mišljenju, od velikog analitičkog značaja.

v. Populizam kao moralistička predstava o politici

Miler (Müller 2016, 20) definiše populizam kao specifičnu moralističku predstavu o politici, odnosno, kao način percipiranja političkog sveta koji protiv elite postavlja moralno čist i u potpunosti ujedinjen, ali i fiktivan narod, dok se elita smatra korumpiranom ili na neki drugi način moralno inferiornom. Uz to dodaje da, pored toga što su anti-elitisti, populisti su uvek i anti-pluralisti. Naime, „populisti tvrde da oni, *i samo oni*, predstavljaju narod, te da su ostali politički protivnici samo deo nemoralne korumpirane elite [...] a da, kada su na vlasti, populisti nikoga neće priznati za legitimnu opoziciju.”

U osnovi ove koncepcije je da zbog antipluralističkog poimanja društva, koje je svojstveno svim populistima, populizam posmatra kao jedan isključujući fenomen. Antipluralistički pristup se, naime, ogleda u tome da svako (i bilo ko) ko stvarno ne podržava populiste zapravo i ne predstavlja deo naroda. Tako, kako ističe Lefort (Lefort 1988), navodno „pravi” narod prvo mora da bude „izdvojen” iz celokupne mase svih građana (koji objektivno postoje u jednom društvu), da bi se uopšte mogao nazvati „narodom”. Takav „idealni narod” se potom smatra moralno čistim i nepogrešivim u svojoj volji, a njega, kao takvog, adekvatno mogu da predstavljaju isključivo populisti i niko osim njih.

2. Konstitutivni elementi pojma

Iako, kako ističe Taggart (Taggart 2000), populizam predstavlja jedan „klizav koncept”, i dalje je moguće identifikovati određena bitna obeležja ovog pojma. Naime, kako Fici, Makert i Tarner (Fitzi, Mackert, Turner 2019a, 70) primećuju, činjenica je da je za sve manifestacije populizma zajednička ne samo manihejska podela na čist narod i korumpiranu elitu, već i određena koncepcija politike koja je svojstvena Rusoovoj (*Rousseau*) ideji da ništa ne bi smelo da ugrozi princip suvereniteta naroda.

I pored činjenice da u nauci ne postoji opšta saglasnost oko definišućih osobina populizma, prisutan je generalni stav da svi oblici populizma uključuju neku vrstu apela „narodu” i osudu „elite”. Štaviše, primećuju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 5), nije preterano reći da populizam uvek podrazumeva određenu kritiku establišmenta i veličanje običnog naroda. Tako, populizmu svojstven manihejski diskurs, način argumentacije i komunikacije podrazumeva suprotstavljenost elemenata „mi”, kojim se označava zajednica – narod, i „oni”, kojim se označava sve što je izvan nje. Sledstveno tome, Anselmi (Anselmi 2018, 8) zaključuje da ovakav stil za cilj ima stvaranje političke polarizacije.

Dakle, populizam uvek podrazumeva postojanje i suprotstavljenost sledeća dva elementa: moralno čistog i u svojoj volji nepogrešivog „naroda”, sa jedne strane, i korumpirane i nemoralne „elite”, sa druge. Pored toga, konstitutivne elemente pojma populizam čine i: antipluralizam, opšta volja, loši maniri i predstava o postojanju krize, sloma ili pretnje. Fici, Makert i Tarner (Fitzi, Mackert, Turner 2019b, 68) navode da su pojedini autori skloni da ovde ubrajaju i razne druge elemente,

kao što su na primer: prisustvo harizmatičnog vođe ili, pak, „romantizacija prošlosti kao utočišta jedinstva, uzajamnog poverenja i bliskosti”.

i. Narod

„Narod” predstavlja suštinski, centralni element pojma populizam, ali ujedno predstavlja i glavnog adresata svih populističkih poruka, subjekta koji rađa populističku tražnju i pobornika koji manifestovanoj populističkoj ponudi daje legitimitet (naročito u slučaju populizma na vlasti). Laklau (Laclau 2007) ističe da upravo činjenica da „narod” predstavlja jedan „prazan pokazatelj” čini populizam tako moćnom političkom ideologijom i fenomenom. S obzirom na to da populizam ima sposobnost da uokviri „narod” na način kojim privlači različite grupe unutar biračkog tela i ujedinjuje njihove zahteve, time može da stvori zajednički identitet između različitih društvenih grupa i zadobije njihovu podršku za ostvarenje zajedničkog cilja. Naime, kako „narod” ne predstavlja nekakav već postojeći subjekt, već se stvara unutar populističkog diskursa, upravo na taj način „narod” dobija svoj subjektivitet. Već pomenutim izdvajanjem iz celokupne mase ljudi koja objektivno postoji u određenom društvu, pripadnici jedinstvene i istovrsne zajednice „naroda” postaju samo oni koji su pobornici populističke politike i koje populist priznaju i prihvataju kao legitiman deo zajednice. Svi ostali bivaju izuzeti iz zajednice i postaju neprijatelji „naroda”.

Uz to, Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 9–11) navode da, dok „narod” predstavlja svojevrsnu konstrukciju koja ostavlja prostor fleksibilnosti pri definisanju, ovaj pojam se ipak najčešće koristi u kombinaciji sledeća tri značenja: narod kao *suveren*, pri čemu je narod posmatran kao nosilac političke moći; narod kao *obični ljudi*, pri čemu se ističu socijalno-ekonomski status i specifične kulturne vrednosti i tradicija naroda naspram dominantne kulture (sve u cilju ujedinjenja „tihe većine”⁶); i narod kao *nacija*, u građanskom ili u etničkom smislu (npr. narod Brazila, ali isto tako i holandski narod).

⁶ Kako Lepor (Lepore 2010) navodi, izraz „tiha većina” prvenstveno je bio upotrebljavan kao eufemizam za mrtve, sve dok Ričard Nikson (*Richard Nixon*) nije počeo da ga koristi za označavanje navodne tihe većine pristalica Vijetnamskog rata. Ovim izrazom, danas, populist često žele da istaknu postojanje većine ljudi u društvu koja se još uvek nije usudila da progovori i, stoga, nije adekvatno politički predstavljena (od strane tih istih populista) te da bi, da većina nije tiha, već imala vladu koja je istinski predstavlja.

Anselmi (Anselmi 2018, 8) ističe da „narod”, stoga, predstavlja „međuklasnu i istovrsnu zajednicu ljudi koja se smatra apsolutnim nosiocem narodnog suvereniteta”, koja je ujedinjena i isključiva, i kao takva priznata od strane populista.

ii. *Elita*

Drugi ključni element pojma populizma je „elita” koja je, kao nosilac uloge krivca u kontekstu društvenih nedaća i problema, okarakterisana kao moralno inferiorna u odnosu na narod. Međutim, u okviru populistima svojstvene dihotomne podele društva na „narod” i „elitu” (ili druge bliske subjekte kao što su „establišment” ili „sistem”), populisti kao „neprijatelje naroda” takođe mogu da okarakterišu i „ostale”, kao što su tražiocci azila, radnici migranti ili određene manjinske grupe, s tim da su i „ostali” neretko povezani sa „elitom” (na primer, populisti bi mogli da kažu da su „liberalne elite” dozvolile povećanu imigraciju, što je potom dovelo do priliva migranata i konačno ugrozilo opstanak „naroda”, primećuje Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3)).

Kako Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 11) zaključuju, ključno obeležje suprotstavljanja čistog naroda i njegovog glavnog neprijatelja – korumpirane elite, očigledno je moralne prirode. Slično, Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 6) u tom smislu ističu da je narod jedan i suštinski „dobar”, a taj „dobar” narod okružen je „lošom” elitom, i opasnim „ostalima”. Ovakvim poimanjem razlike između „naroda”, sa jedne strane, i „elite” i „ostalih”, sa druge, nastoji se učiniti opravdanim potreba „dobrog, čestitog i moralnog naroda” da se ujedini protiv „loše i korumpirane elite i opasnih ostalih”, kako bi zaštitio sebe, svoja prava i svoje interese. Međutim, Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 12–16) ističu da, iako je osnovna populistička distinkcija između naroda i elite svakako moralne prirode, populisti često koriste i širok spektar različitih sekundarnih kriterijuma sa ciljem isticanja ove razlike. Primera radi, savremeni američki desničarski populisti, kao što je Sara Pejlin (*Sarah Palin*), opisuju elitu kao liberale sa Istočne obale koji piju *latte* i voze *Volvo*; time ih suprotstavljajući pravim/običnim/rođenim Amerikancima koji piju običnu kafu, voze kola američke proizvodnje i žive u središnjem delu Amerike, tj. u srcu zemlje (*heartland*).

Naime, kada definišu elitu, populisti to najčešće čine pozivanjem na moć, odnosno, ističući da elitu čini većina pojedinaca koja se nalazi

na vodećim pozicijama u politici, ekonomiji, medijima i umetnosti (pri tome, naravno, isključujući sebe, kao i sve one koji se nalaze unutar pomenutih sektora, a koji su im naklonjeni). Uz to, populisti na vlasti često će reći da stvarna moć još uvek nije u rukama demokratski izabranih predstavnika (odnosno, populista), nego u rukama određenih struktura iz senke koje nastavljaju da drže nelegitimnu moć kako bi podrivali glas naroda. Moglo bi se reći da upravo ovde najjasnije do izražaja dolazi opis populizma kao „paranoidnog političkog stila”, kako ga naziva Hofstadter (Hofstadter 1955).

iii. Antipluralizam

Kritika elite predstavlja neophodan, ali ne i dovoljan uslov da bi se neko mogao smatrati populistom. Naime, kao što je već pomenuto, pored toga što su anti-elitisti, populisti su uvek i anti-pluralisti.

Antipluralizam populizma ogleda se u tome da populisti tvrde da oni i *samo oni* predstavljaju narod, te da niko osim njih nije i ne može biti pravi predstavnik naroda. Miler (Müller 2016, 20) ističe da takav zahtev za isključivo predstavljanje nije empirijski, već je uvek upečatljivo moralan. Takođe, ovakva antipluralistička logika populizma implicira da bilo ko ko ne podržava populiste ne predstavlja deo naroda, čime ovi subjekti bivaju isključeni iz „pravednog” i „moralno čistog” naroda, odnosno iz celokupnosti objektivno postojeće zajednice. Tako se jedan deo zajednice uzdiže na položaj koji otelovljuje zajednicu u celosti, a preostali deo zajednice u potpunosti biva zanemaren. Jednostavno rečeno, navodi Miler (Müller 2016, 3), populisti neće reći „Mi smo 99%”, već „Mi smo 100%”.⁷

Tako, suštinska teza populista leži u svojevrsnom moralističkom obliku antipluralizma, pa populizam uvek i nužno podrazumeva zahtev za isključivo predstavljanje. Ključna tvrdnja populista se, stoga, ogleda u sledećem: samo je deo naroda zapravo narod. Dakle, da bi se jedan politički akter ili pokret mogao nazvati populističkim, neophodno je da tvrdi da je samo deo naroda zapravo narod, da se samo on

⁷ Pod sloganom „Mi smo 99%” (*We are the 99%*) u Sjedinjenim Američkim Državama 2011. godine organizovan je pokret građana „Okupirajte Vol strit” (*Occupy Wall Street*), koji je imao za cilj da uličnim demonstracijama privuče pažnju američkih vlasti na mnogobrojne društvene probleme u zemlji, pri čemu 99% predstavlja „narod”, a preostalih 1% „elita”. Miler nastoji da napravi paralelu sa sloganom ovog pokreta, težeći da istakne da za populiste ceo narod (odnosno 100% naroda) čine isključivo njihove pristalice, dok ostali građani zapravo ne postoje.

(populistički vođa ili pokret) iskreno poistovećuje sa takvim pravim i istinskim narodom, te da ga jedino on može adekvatno predstavljati. Primerice, Miler (Müller 2016, 23) zaključuje da u Makijavelijevoj (*Machiavelli*) Firenci, borba za *popolo* protiv *grandi* ne bi automatski predstavljala populizam, ali reći da *grandi* ne pripadaju Firenci bez obzira šta govore ili rade, jeste populizam.

iv. Opšta volja

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 16–18) navode da je populistička predstava o opštoj volji naroda zasnovana na predstavi o njegovom „zdravom razumu”, što znači da je uokvirena na način koji je podoban za spajanje različitih zahteva, ali i za identifikaciju zajedničkog neprijatelja.

Primeru radi, nekadašnji predsednik Venecuele, Hugo Čavez, je u svom inauguracionom govoru 2007. godine dao pravi primer populističkog poimanja opšte volje: „Ništa [...] nije u većoj saglasnosti sa narodnom doktrinom nego da se nacija kao celina konsultuje u pogledu osnovnih postavki na kojima su zasnovane vlade, osnovni zakoni i vrhovna vlast. Svi pojedinci su podložni greškama i zavođenju, ali ne i narod, koji poseduje eminentan stepen svesti o vlastitom dobru i meri svoje nezavisnosti. Zbog toga je sud naroda čist, njegova volja jaka, i niko je ne može pokvariti, niti pak ugroziti.”

Uvođenjem predstave o opštoj volji, mnogi populisti dele Rusovu kritiku predstavničke demokratije⁸ zbog čega ni ne čudi da su, i pored različitih vremenskih perioda i prostora u kojima se pojavljuju, populistički akteri često skloni sprovođenju mehanizama neposredne demokratije kao što su referendum i plebiscit.⁹

v. Loši maniri

Funkcija apela „narodu”, kao arbitru „zdravog razuma”, „puta napred” i populistički predstavljene hitnosti aktuelnih pitanja, ogleda se u svojevrsnom sužavanju političke retorike i zanemarivanju „odgovarajućih” načina delovanja u političkoj sferi, što je Kanovan (Canovan

⁸ Savremena predstavnička demokratija definiše se kao ustavno uređenje za postizanje političkih odluka kojim se narodu omogućava da sporna pitanja rešava biranjem pojedinaca koji će izvršavati njegovu volju.

⁹ Primeru radi, Hugo Čavez je organizovao nekoliko referenduma, uključujući i jedan kojim je uspeo da poništi ograničenja za izbor predsednika, što mu je omogućilo da po drugi put pobedi na izborima.

1999, 5) nazvala „tabloidnim” stilom populizma. Kako primećuje Ostigaj (Ostiguy 2009, 5–6), elementi ove, populistima svojstvene, „niske” retorike uključuju upotrebu žargona, psovanje, političku netačnost, preteranu demonstrativnost i „šarolikost”, za razliku od „visokog”¹⁰ ponašanja kojem je svojstvena ozbiljnost, racionalnost, pribranost i upotreba tehnokratskog načina govora. Kako ističu Meni i Surel (Mény, Surel 2002, 19), populisti svojim načinom ponašanja mogu da „zaraze” i druge političke stranke, vršeći uticaj na način političkog rukovođenja, stil političkog diskursa i dinamiku veze između vođe i pristalica.

Konačno, ono što predstavlja sadržinu „loših manira” populizma razlikuje se u zavisnosti od konkretnog kulturnog konteksta u kojem se populizam javlja. Naime, Ostigaj (Ostiguy 2009, 5–6) ističe da su pitanja naglaska, načina govora, govora tela, gestikulacije, načina oblačenja, itd. duboko povezani sa istorijom društva, razlikama koje postoje između društvenih grupa, identitetima i postojećim nezadovoljstvom, što znači da su razlike u ponašanju različitih populista neretko kulturno uslovljene, s tim da imaju veliki politički i kulturni odjek. Naime, iako svi političari donekle teže da prikažu svoju bliskost sa običnim narodom (kao što je, primera radi, Barak Obama (*Barack Obama*) često govorio da „voli pivo, košarku i hip-hop”), populisti nastoje da do krajnjih granica istaknu svoju pripadnost „običnom narodu”, primećuje Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3). Primera radi, bivša guvernerka Aljaske, Sara Pejlin, nazivala je sebe „grizli mamom”, prikazujući time svoju zaštitničku ulogu majke prema narodu Aljaske; nekadašnji predsednik Venecuele, Hugo Čavez, predstavljao se kao „klinac sa farme [...] iz veoma siromašne porodice” i služio se narodskim jezikom u svojoj televizijskoj emisiji *Aló Presidente* kako bi prikazao svoje obične korene; dok je senatorka Kvinslenda u australijskom parlamentu, Polin Henson (*Pauline Hanson*), veći deo predstave o svojoj pripadnosti „običnom narodu” naglašavala time da je prodavnica ribe i čipsa (*fish and chips*), čiji je vlasnik, direktno stavlja u blisku vezu sa prosečnim Australijancem. Konačno, kako Aleksander (Alexander 2006) zaključu-

¹⁰ Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3) kao američki primer navedene razlike između „niskog” i „visokog” ponašanja navodi poređenje sofisticiranog držanja Ala Gora (*Al Gore*) sa populističkim ponašanjem Sare Pejlin. Osobine Ala Gora su one svojstvene establišmentu: svečanost, ozbiljnost, dostojanstvenost, inteligencija i osećajnost prema situacijama drugih, dok su osobine Sare Pejlin one svojstvene „autsajderu”: direktnost, razigranost, izvestan stepen zanemarivanja hijerarhije i tradicije, spremnost pribegavanja navođenju anegdota kao „dokaza”, kao i svesno nepridavanje značaja onome što je ne zanima ili što ne dira u „suštinu stvari”.

je, da bi ovakvi performansi mogli da budu uspešni, oni moraju da se uvuku u kulturni milje, simbole, narative i mitove konkretnog društva.

vi. Predstava o postojanju krize, sloma ili pretnje

Tagart (Taggart 2000) ističe da populizam svoju snagu crpi upravo iz percepcije o postojanju krize, sloma ili pretnje, ali da populizam, istovremeno, teži da izazove krizu putem dramatizacije i predstave, stvarajući time potrebu da se deluje odlučno i brzo.

S tim u vezi, Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 7) navodi šest ključnih koraka koje populisti koriste kako bi određeni neuspeh podigli na nivo krize i, u tom procesu, nastoje da razdvoje „narod” od onih koji su odgovorni za krizu, da predstave jednostavna rešenja krize i legitimišu svoje jako vođstvo. U praksi, ovi koraci ne moraju nužno da slede dati redosled, niti se oni uvek odvojeno pojavljuju, ističe autor. Model populističke „predstave” o krizi se, naime, odvija u sledećim koracima: 1) identifikovanje neuspeha; 2) podizanje neuspeha na nivo krize, postavljanjem neuspeha u okviru šireg konteksta i dodavanjem vremenske dimenzije; 3) definisanje „naroda” i njegovo odvajanje od onih koji su odgovorni za krizu; 4) korišćenje medija sa ciljem širenja predstave o krizi; 5) predstavljanje jednostavnih rešenja i jako vođstvo; i 6) nastavljanje širenja predstave o krizi.

Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 3) dalje ističe da su takve krize često povezane sa raskolom između građana i njihovih predstavnika, ali mogu da budu uzrokovane i imigracijama, ekonomskim poteškoćama, percipiranom nepravdom, vojnom opasnošću, socijalnim promenama ili drugim pitanjima.¹¹ Upravo zbog toga, populisti favorizuju kratkoročnu i brzu akciju, namesto „spore politike” koju odlikuju razmatranje i pregovaranje. Tako, populisti utiču na stvaranje i održavanje kontinuiranog osećaja krize i ideje da će uskoro biti prekasno. Međutim, dok propovedaju predstojeću propast, oni takođe nude spas. Naime, kako Panica (Panizza 2005) primećuje, populizam i njegove vođe narodu daju „obećanje oslobođenja nakon putovanja žrtvovanja”. Naravno, najveću žrtvu čine sami populisti koji su prinuđeni da napuste svoje uobičajeno (i preferirano) zanimanje i, umesto toga, uđu u prljav i zagonetan svet politike kako bi spasili demokratiju, ističu Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 5).

¹¹ Na primer, Gert Vilders (*Gert Wilders*) je rastuću islamizaciju Holandije predstavio kao neposrednu pretnju društvenom i ekonomskom blagostanju zemlje.

III. POPULIZAM U SVETU

Čini se da živimo u vremenu populizma, zapaža Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 1). U širem smislu, izgleda da patimo od krize poverenja u demokratiju, gde se članstvo u političkim strankama dramatično smanjuje, a građani bivaju sve više razočarani u konvencionalnu (*mainstream*) politiku. Ljutnja, bes i ogorčenost koji su usmereni na pripadnike „elite” – bili to bankari sa Vol Strita, birokrate iz Brisela ili političari vodećih političkih stranaka – postaju opipljivi, sa pozivima na otpuštanja, zatvaranje ili čak totalnu revoluciju u cilju promene *status quo*-a.

Svojevrsna antipolitička klima, promovisana od strane medija, pojavila se širom zapadnoevropskih društava u kojima ljudi, više nego ranije, politiku percipiraju kao komplikovanu, udaljenu i manje značajnu za živote običnih ljudi, a političare kao nesposobne, bespomoćne, okrenute sopstvenim interesima i slične jedni drugima, primećuju Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 1). S tim u vezi, Mastropaolo (Mastropaolo 2005) navodi da je ovakva percepcija uticala na izbornu ponašanje, jer sve veći broj razočaranih birača jednostavno izbegava da učestvuje u politici ili počinje da biva otvoren za nove, radikalnije alternative. Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 1–2) ističu da su se takve alternative pojavile u vidu populista, koji za složene društvene probleme nude direktna „zdravorazumska” rešenja i usvajaju snažan komunikacijski stil „čoveka sa ulice” koji im omogućava da pridobiju bar neke od onih koji su izgubili veru u tradicionalnu politiku i njene predstavnike. Stoga je, navodi Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 1), nastupilo vreme za prikupljanje velikih političkih poena na strani političara koji mogu efektno da govore u ime „naroda”, a koji takve poene i dobijaju. Tako su, počev od kraja 20. veka, u mnogim geografskim područjima primetni (mahom desničarski) populistički pokreti, koji, kako ističe Ruht (Rucht 2019b, 70), ne samo da su svesni međusobnog postojanja, već su takođe počeli da komuniciraju i sarađuju i izvan nacionalnih granica.

Evropa je iskusila nalet populističkog talasa, prisutnog u vidu lidera kao što su Silvio Berlusconi (*Silvio Berlusconi*) (Italija), Gert Vilders (Holandija), Jerg Hajder (*Jörg Haider*) (Austrija) i Marin Le Pen (Francuska), a populističke partije širom kontinenta ostvarile su značajan i dugotrajan politički uspeh; Latinska Amerika bila je svedok uspona uticajnih levičarskih populističkih lidera koji su sa najviših po-

litičkih funkcija u svojim zemljama menjali region, kao što su Hugo Čavez i Nikolas Maduro (Venecuela), Evo Morales (Bolivija) i Rafael Korea (*Rafael Correa*) (Ekvador); u Sjedinjenim Američkim Državama, Pokret Čajanka (*Tea Party Movement*) navodno je izazvao rušenje vlade 2013. godine, a ličnosti poput Sare Pejlin, Teda Kruza (*Ted Cruz*) (američki senator za državu Teksas) i Donalda Trampa oblikovale su novo lice američkog konzervativizma, primećuje Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 1). U regionu Azija-Pacifik, populisti poput Taksina Šinavatre (*Thaksin Shinawatra*) (Tajland), Jozefa Estrade (*Joseph Estrada*) (Filipini), Polin Henson (Australija) i Vinstona Petersa (*Winston Peters*) (Novi Zeland) ostavili su značajan trag u svojim zemljama, dok je Afrika pretrpela težak uticaj populističkog vođstva predsednika Joverija Musevenija (*Yoweri Museveni*) (Uganda), Mihaela Sate (Michael Sata) (Zambija) i Džekoba Zume (*Jacob Zuma*) (Južna Afrika).

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 40) napominju da se, tokom približno 150 godina, od jedne male elitističke grupe u carskoj Rusiji i široke, ali neorganizovane, grupe u Sjedinjenim Američkim Državama, populizam proširio do te mere da je postao jedan raznolik i globalni politički fenomen. Stoga bi se moglo reći da je širenje populizma usko povezano sa usponom demokratije u svetu. Naime, dok su populizam i demokratija bili relativno retka pojava krajem 19. veka, oni su danas prilično široko rasprostranjeni. Međutim, to ne znači da su ova dva fenomena nužno povezana – sa jedne strane, populizam može da postoji i unutar autoritarnih režima, dok sa druge strane, mnoge demokratije uopšte nisu iskusile populističke aktere. Svakako, autori zaključuju da populizmu pogoduje rastuća globalna hegemonija demokratskog ideala, ali i dometi i mogućnosti predstavničke demokratije i nezadovoljstva vezana za liberalnu demokratiju.

1. Severna Amerika

Severna Amerika, a naročito Sjedinjene Američke Države, za-pažaju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 22), ima dugu istoriju populističke mobilizacije. Generalno posmatrano, navodi Launds (Lowndes 2017, 233), iako je populizam u Sjedinjenim Američkim Državama doživeo različite oblike, moguće ga je grubo podeliti na levičarski i desničarski, u zavisnosti od toga kako koji definiše glavne „neprijatelje naroda”: za leve populiste – to su ekonomske elite, a za desne – to su obojeni „ostali” i, sledstveno tome, sama država.

Krajem 19. i početkom 20. veka, usled značajnih ekonomskih i društvenih promena i infrastrukturnog razvoja, u ruralnim pograničnim državama Severne Amerike dolazi do nastanka prerijskog populizma, navode zapažaju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 22–23). Prerijski populizam karakterisao je produkcionizam¹² koji je, ističu autori, uvek davao smisao populizmu u Severnoj Americi.

Pod uticajem nesigurnosti vremena i dugogodišnjeg straha i odbacivanja levičarskih ideja unutar američkog konzervativizma, populizam se u Severnu Ameriku vratio sa anti-komunističkim pokretom iz perioda sa početka Hladnog rata. Za antikomunističke populiste, „narod” su činili obični i patriotski („pravi”) Amerikanci iz središnjeg dela zemlje (*heartland*), dok je „elita” živela u priobalnim područjima, posebno na severoistoku, i potajno ili otvoreno podržavala „neameričke” socijalističke ideje. Populisti su optuživali elitu da iznuđuje bogatstvo od prosečnog naroda koji naporno radi i „preraspodeljuje” ga nižoj nebeloj klasi kako bi ostala na vlasti, primećuju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 24). I populizam je, stoga, u ovom periodu svog postojanja na severnoameričkom tlu, oslikavao tada prisutne i u pojedinim delovima zemlje institucionalno uokvirene rasističke stavove.

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 25–26) dalje navode da, „iako se ’glavni neprijatelj iznutra’ desničarskih populista donekle menjao tokom vremena, glavne socijalno-ekonomske i, još važnije, socijalno-kulturne nepravde ostale su приметно iste: ’naš način života’ napadnut je od strane ’liberalne elite’ koja koristi represivnu (federalnu) državu i suviše skupu i ekspanzivnu državu blagostanja kako bi ugušila inicijativu i vrednosti naroda, pružajući pri tome ’posebne povlastice’ manjinama koje to ne zaslužuju.” Tako se samodefinisanje „naroda” malo promenilo, dok je pojam „elite” donekle izmenjen, pa je u fokus počela da dolazi i navodna kulturna „liberalna elita” koja „ciljeve ostvaruje putem (visokog) obrazovanja, naročito preko univerziteta iz Ajvi Lige (*Ivy League*), gde ’neameričkim’ idejama ’kvari’ buduće birokrate, sudije i političare.”

¹² Produkcionizam je, u kontekstu severnoameričkog populizma, shvatan kao ideologija koja pravim Amerikancima smatra one koji naporno rade i proizvode materijalna dobra i koji se, istovremeno, bore sa neradnicima na vrhu i dnu društvene lestvice. (http://faculty.weber.edu/kmackay/populist_revolt.htm, 11. maj 2019. godine). Vitman (Whitman 2007, 359) navodi da su, u savremenom kontekstu, produkcioniški pokreti oni pokreti koji su usmereni na stranu ponude (nasuprot tražnji) – to su pokreti koji kao osnovne pravne i političke probleme posmatraju probleme pomirenja suprotstavljenih interesa različitih grupa proizvođača.

Konačno, prva decenija 21. veka iskusila je rađanje dva nova populistička pokreta, oba nastala usled socijalnih neprilika uzrokovanih Svetskom ekonomskom krizom. Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 27) pokret Okupirajte Vol Strit opisuju kao levičarski protest koji se pojavio protiv vladinog spašavanja bankarskog sektora (pokrenutog od strane republikanskog predsednika Džordža Buša (*George Bush*) i nastavljenog pod demokratskim predsedništvom Baraka Obame) i bliskih veza između Vol Strita i Vašingtona. Tvrdeći da govori u ime „99%” naroda koji je pretrpeo gubitke kao posledicu ekonomske krize, ovaj pokret suprotstavlja narod korumpiranoj eliti od „1%” koju primarno čine Vol Strit i Vašington. Pokret Čajanka, sa druge strane, uglavnom je mobilisao konzervativce i libertarijance, s tim da je i on bio usmeren protiv vladine pomoći bankarskom sektoru, a mnoge njegove grupe i pristalice kao članove „elite” prevashodno u vidu imaju bankare, Demokrate i Holivud.

2. Latinska Amerika

Latinska Amerika je zemlja populizma, zaključuje Tore (Torre 2017, 195). Naime, mnogi autori Latinsku Ameriku opisuju kao regiju sa najtrajnijom populističkom tradicijom. S jedne strane, koncentracija ekonomske i političke moći u malobrojnoj manjini čini populistički diskurs posebno privlačnim, jer pomaže da se utvrdi postojanje korumpirane oligarhije (*oligarquía*) koja deluje protiv želja naroda (*el pueblo*), dok s druge strane, periodična realizacija relativno slobodnih i pravednih izbora obezbeđuje postojanje mehanizma putem kojeg birači imaju mogućnost da usmere svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem stvari, zapažaju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 28–29). Shodno tome, autori zaključuju da „ne bi trebalo da iznenađuje činjenica da mnogi građani Latinske Amerike podržavaju populističke stranke i lidere koji obećavaju da će formirati vladu u kojoj će, umesto da narodom vlada oligarhija, vladati sam narod.”

Naime, iako su nakon nastupanja Velike depresije 1929. godine socijalizam i komunizam uzeli maha u većini zemalja Latinske Amerike, u pojedinim od njih populizam se pokazao mnogo uspešnijim. To je, ističu autori, bio slučaj sa zemljama kao što su Argentina, Brazil i Ekvador, u kojima su Getulio Vargas (*Getúlio Vargas*), Huan Domingo Peron (*Juan Domingo Perón*) i Hose Maria Velasko Ibara (*José María Velasco Ibarra*) postali predsednici upotrebom političkog jezika

usmerenog na „narod”, a ne na „radničku klasu”.¹³ Trenutni talas latinoameričkog populizma je, primećuju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 30–31), započeo izbornom pobedom Huga Čaveza u Venecueli 1998. godine, a kasnije se proširio i na Boliviju (Evo Morales), Ekvador (Rafael Korea) i Nikaragvu (Danijel Ortega (*Daniel Ortega*)). Ovi političari pokazali su sklonost ka uvođenju socijalističkih ideja, a gotovo svi sebe predstavljaju kao radikalne levičare koji se bore protiv slobodnog tržišta i imaju za cilj izgradnju novog razvojnog modela koji će doneti stvarni napredak siromašnima. Stoga je, smatraju oni, „došlo vreme da se suverenitet ‘vрати narodu’ putem formiranja ‘konstitutivne skupštine’ zadužene za izradu novog ustava koji će biti ratifikovan od strane naroda putem referenduma”, pa su sva tri lidera – Čavez, Korea i Morales – sprovela ovu vrstu ustavnih promena čim su došli na vlast.

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 32) zaključuju da je uspeh latinoameričkog levog populizma uzrokovan socijalnim neprilikama koje su proizašle iz neoliberalnih reformi sprovedenih u Latinskoj Americi tokom poslednje dve decenije 20. veka, a koje, gotovo ni u jednoj od zemalja regiona, nisu učinile ništa da pomognu u smanjenju visokog stepena društveno-ekonomske nejednakosti. Politizovanjem pitanja nejednakosti i osuđivanjem elita na vlasti, populisti su tako postali značajni politički akteri u Latinskoj Americi, a „kombinovanjem socijalističkih i populističkih ideja, ovi lideri razvili su inkluzivan koncept moralno čistog naroda: narod čine svi oni koji su isključeni i diskriminirani.”¹⁴

3. Evropa

Iako je jedan od dva inicijalna agrarna populistička pokreta nastao upravo u Rusiji krajem 19. veka, populizam je u Evropi 20. veka imao relativno marginalno postojanje. Ruski populizam „*narodničestvo*” pojavio se kao odgovor na težak položaj seljaka u feudalnoj carskoj Rusiji. Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 33) pri-

¹³ U tom smislu, značajan je primer generala Huana Perona koji je tri puta služio kao predsednik Argentine u periodu od 1940-ih do 1970-ih godina, a uvođenjem populističkih ideja dao je glas isključenim sektorima argentinskog društva, zbog čega je u Argentini i danas uvažavan od strane mnogih.

¹⁴ Ovo je, navode autori, naročito primetno u slučaju Moralesa u Boliviji, koji je uveo „etnopolulistički” diskurs koji uvažava multietnički karakter zemlje, ali naglašava neophodnost sprovođenja politika u korist diskriminiranih domorodačkih grupa.

mećuju da je ovaj pokret, iako je vrlo brzo doživeo poraz, inspirisao mnoge agrarne populističke pokrete koji su se pojavili u Istočnoj Evropi početkom 20. veka, a koji su bili veoma slični populizmu prisutnom u Severnoj Americi, prema kojem je seljak smatran glavnim nosiocem morala i poljoprivrednog života, odnosno, temeljem društva. Autori koji se bave izučavanjem evropskog populizma saglasni su u tome da je on bio gotovo potpuno odsutan iz evropskog političkog života tokom prvih decenija nakon Drugog svetskog rata. Tek je krajem 1990-ih godina populizam postao relevantna politička snaga Evrope.

i. Zapadna Evropa

Odgovarajući na nezadovoljstva koja su nastala usled efekata starih, ali i novih transformacija zapadnoevropskih politika i društava, kao što su evropske integracije i imigracije, populističke radikalne desničarske političke stranke pojavile su se širom zapadnoevropskog kontinenta, doduše sa različitim stepenima izbornog i političkog uspeha, primećuju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 34). Čak i država kao što je Nemačka koja se, usled svog istorijskog nasleđa, dugo smatrala slučajem za sebe¹⁵, sada ima uznemirujuće desničarsku populističku stranku u vidu „Alternative za Nemačku” (*Alternative für Deutschland*), primećuje Loh (Loch 2019b, 85). Masovni pokret koji je doprineo uspehu ove političke stranke je pokret pod nazivom „Patriotski Evropljani protiv islamizacije Zapada” (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes – PEGIDA*), koji je formiran 2014. godine u Drezdenu i predstavlja nemački politički pokret krajnje desnice koji se prvenstveno bavi pitanjima izbeglica i imigracije, Islama i islamizacije, unutrašnjom bezbednošću, neposrednom demokratijom, spoljnom politikom i tzv. političkom korektnošću, ističu Vorlander, Herold i Šaler (Vorländer, Herold, Schäller 2016, 2018, 13, 202).

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 34–35) kao prototipnu populističku radikalnu desničarsku stranku navode francuski „Nacionalni front” (*Front National*), koji je 1972. godine osnovao Žan-Mari Le Pen (*Jean-Marie Le Pen*). Nacionalni front optužuje elitu da je uništila državu blagostanja kako bi integrisala migrante (njihovo navodno novo biračko telo) i zahteva da socijalna država deluje prvenstveno u interesu svog „sopstvenog naroda”. U pogledu spoljne

¹⁵ O tome, na primer: Loch, Dietmar. 2001. *La droite radicale en Allemagne: Un cas particulier?* 303–321. Les croisés de la société fermée. Les extrêmes droits en Europe, (ed. P. Perrineau), La Tour d'Aigues, L'Aube.

politike, pobornici Nacionalnog fronta napadaju nacionalnu elitu zbog navodne „prodaje” zemlje i naroda Evropskoj uniji koja, kao „birokratska, socijalistička i nedemokratska organizacija, služi isključivo kosmopolitskoj eliti”.

Pored nativističke populističke radikalne desnice koja nastaje iz nacionalističkih subkultura, nekoliko političkih neoliberalnih partija, kao što su „Napred Italijo” (*Forza Italia*) i „Stranka nezavisnosti Ujedinjenog Kraljevstva” (*UK Independence Party*)¹⁶, iznedrile su se iz političkog *mainstream*-a. Nezadovoljni visokim porezima i rastućim troškovima države blagostanja, te saučesništvom vodećih desničarskih stranaka, oni zagovaraju neoliberalnu politiku nižih poreza i slobodne trgovine sa prisutnim jakim populističkim kritikama političkog sistema i elita, ističu Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 35). Naime, retorika ovih partija se, slično kao retorika populističkih stranaka u Severnoj Americi, spaja sa produkcijom, doduše njegovom umerenijom interpretacijom, te stoga ove partije optužuju elitu (odnosno, *mainstream* političke stranke) da „ugrožava vredan običan narod nametanjem nepotrebnih zakona i visokih poreza, sa jedne strane, i neosnovanim nagrađivanjem svojih neproduktivnih birača – zaposlenih u javnom sektoru i migranata, sa druge”.

Iako je evropski populizam pretežno desničarske orijentacije, Svetska ekonomska kriza dala je novi zamah levom populizmu. U Grčkoj je ekonomska situacija uticala na to da se veliki broj radikalnih levičarskih grupa udruži u novu levičarsku populističku „Koaliciju radikalne levice – Siriza” (*ΣΥΡΙΖΑ*), dok su u Španiji protesti „Ogorčenih” (*Indignados*) ustupili mesto rađanju nove stranke „Možemo.” (*Podemos.*). Kako je Pablo Iglesias, generalni sekretar *Podemos*-a, rekao: „Vetar promena duva u Evropi. U Grčkoj se zove Siriza, u Španiji se zove *Podemos*.”¹⁷ Takva poruka drugačije Evrope, „ujedinjene u različitostima”, ukazala je na novi talas političkih promena i potencijalno novi politički ciklus, u kojem će osnažene „radikalne” levičarske partije i obnovljene socijaldemokratske stranke imati mogućnost da okončaju eru mera štednje i (ne)ideološke koegzistencije konzervativnih liberala

¹⁶ Stranka na čijem je čelu do 2019. godine bio Najdžel Faraž, glavni lider za-govornika referenduma o članstvu Ujedinjenog Kraljevstva u Evropskoj Uniji „*Brexit*”, koji sebe nastoji da predstavi kao „običnog Engleza” koji deli ideje i interese „naroda”. Od 2019. godine, Faraž dolazi na čelo novoosnovane političke partije „*Brexit Party*”, koja se zalaže za izlazak Ujedinjenog Kraljevstva iz Evropske unije i koju mahom čine bivši članovi Stranke nezavisnosti Ujedinjenog Kraljevstva.

¹⁷ Pablo Iglesias, citirano u: García Agustín, Briziarelli 2018, 4.

i socijaldemokrata u svojoj borbi da zauzmu politički centar, zaključuju Garsija Agustín i Briciareli (García Agustín, Bricziarelli 2018, 4).

Ovaj levičarski populizam umnogome je sličan pokretu Okupirajte Vol Strit¹⁸ u Severnoj Americi, iako i jedan i drugi imaju svoje specifične neprijatelje i terminologiju – umesto izbeglica i migranata, za Sirizu bitan deo elite predstavlja Evropska unija, dok se *Podemos* prvenstveno protivi *la casta*, što je derogativan termin koji ova stranka koristi za označavanje nacionalne političke elite. Kiupkiolis i Kacambe-kis (Kioupiolis, Katsambekis 2018, 209) ističu da Siriza, primera radi, tvrdi da će povećati iznose poreza za velike korporacije i bogate, te da će bankarski sektor staviti pod društvenu kontrolu, a takođe se zalaže za univerzalni pristup zdravstvenom sistemu i propagira radikalnu agendu prava koja se ogleda u jednakim pravima migranata, izbeglica, pripadnika LGBTQ populacije i drugih manjina.¹⁹ Evropske levičarske populističke snage su uglavnom evroskeptici, ali više iz društvenih, nego iz nacionalnih razloga. Na primer, one se snažno protive merama štednje koje nameće takozvana „Trojka” – Evropska komisija, Evropska centralna banka i Međunarodni monetarni fond, ističu Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 37).²⁰

ii. Istočna i Srednja Evropa²¹

Bugarič i Kuhelj (Bugaric, Kuhelj 2018, 23), međutim, ističu da najveća populistička pretnja dolazi iz Istočne Evrope. Manje od 15 go-

¹⁸ Sličnost sa pokretom Okupirajte Vol Strit ogleda se i u korišćenju njemu svojstvenog i karakterističnog slogana od strane Aleksisa Ciprasa: „Mi zastupamo interese 99% naroda koji plaća poreze, dok „Nova Demokratija” (*Nea Dimokratia*) (grčka politička stranka desnog centra) predstavlja 1% naroda koji se skriva, ima visoka primanja i izbegava plaćanje poreza.” – Aleksis Cipras, citirano u: Kioupiolis, Katsambekis 2018, 209.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ S tim u vezi, u literaturi se posebna pažnja posvećuje izučavanju populizma u kontekstu međunarodnog prava i međunarodnih organizacija, te se, u tom smislu, ističe da je „okretanje protiv elita ovde postavljeno u kontekst moćnih regionalnih i međunarodnih institucija koje donose naizgled nedemokratske odluke, štiteći pri tome finansijski kapital, tako što velike multinacionalne korporacije oslobađaju od oporezivanja”. Više o tome vid. u: Schwöbel-Patel, Christine. 2019. *Populism, International Law and the End of Keep Calm and Carry on Lawyering*. 11–15. *Populism and International Law* (eds. Janne Nijmann, Wouter Werner). Netherlands Yearbook of International Law.

²¹ Detaljno o populizmu u pojedinim zemljama Srednje i Istočne Evrope vid. u: Stanley, Ben. 2017. *Populism In Central And Eastern Europe*. 140–160. *The Oxford Handbook of Populism* (eds. C. Rovira Kaltwasser et al.). New York: Oxford University Press.

dina nakon pristupanja Evropskoj uniji, u državama kao što su Mađarska, Slovačka, Poljska, Rumunija, Češka i Bugarska populisti su došli na vlast. Počev od 2000. godine, kada su populisti uživali podršku oko 9,2% naroda, podrška naroda populističkim partijama u ovim državama utrostručila se i povećala na 31,6% u 2017. godini.²² Štaviše, izveštaj studije pod nazivom „Države u tranziciji” (*Nations in Transit*) pokazuje da u regionu, prvi put posle 1995. godine, postoji više sazrelih autoritarnih režima nego sazrelih demokratija.²³ Mađarska prema ovoj studiji zauzima najniže mesto u Srednjoj Evropi, dok su u državama regiona, generalno posmatrano, „populistički lideri napadali ustavne sudove, potkopavali sistem uzajamne kontrole, a javne medije pretvarali u svoje propagandno oružje”.²⁴ Međutim, navodi Bugarič (Bugarić, Kuhelj 2018, 24), tzv. „autoritarni” populizam pojavio se samo u Mađarskoj i Poljskoj, državama predvodnicama demokratske tranzicije. Stoga, i pored određenih zajedničkih osobina koje karakterišu populizam Srednje i Istočne Evrope, on ipak nije isti u svim državama regiona.

Kao što je već rečeno, Mađarska „prednjači” u pogledu negativnog uticaja populizma na vlasti. Bugarič dalje navodi da je „mađarski premijer Viktor Orban (*Viktor Orbán*), koga je predsednik Evropske komisije Žan-Klod Junker (*Jean-Claude Juncker*), donekle šaljivo, nazvao diktatorom, osudio Zapad kao dekadentan i opsednut novcem, a buduću mađarsku državu okarakterisao kao ‘društvo zasnovano na radu.’” Autor kao ključne odlike nove Orbanove ekonomske politike navodi ponovnu nacionalizaciju određenih privatnih kompanija uglavnom u onim sektorima koje Orban smatra strateškim, kao što su sektori nafte, gasa, komunalnih usluga i banaka, kaznenog oporezivanja stranih banaka i osiguravajućih društava, i ekonomski protekcionizam. Uz to, Bugarič ističe da je Orbanova vlada Mađarsku pretvorila u poluautoritarni režim koji ograničava slobodu govora i okupljanja, ograničava medijski pluralizam i podriiva zaštitu manjina. Orban je, kako ističu Bankuti, Halmai i Šepel (Bánkuti, Halmai, Scheppele 2012a, 2012b), takođe umanjio nezavisnost sudova, državnih službi i drugih institucija koje su od suštinskog značaja za vladavinu prava.

²² Institute for Global Change. 2017. *European Populism: Trends, Threats, and Future Prospects*. Report; citirano u: Bugarić, Kuhelj 2018, 23.

²³ Freedom House. *Nations in Transit*. 2017. *The false promise of populism*. Report; dostupno na: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017> (7. jun 2019. godine).

²⁴ *Ibid.*

Posle 2015. godine, kada je osvojila većinu na parlamentarnim izborima u Poljskoj, nova desničarska i populistička vlada „Prava i pravde” (*Prawo i Sprawiedliwość* – PiS) takođe je okarakterisana kao autoritarni populistički režim regiona. Kako navode Bugarič i Kuhelj (Bugarič, Kuhelj 2018, 25), nova vlast u Poljskoj počela je da koristi „kombinaciju etničkog nacionalizma i antikapitalizma”, a njen prvi korak nakon uspostavljanja vlasti predstavljao je napad na poljski Ustavni sud, koji se ogledao u poništavanju prethodnih imenovanja sudija članova suda i postavljanju novih, kao i brojnim nastojanjima da se uspostavi kontrola nad Ustavnim sudom usvajanjem seta od šest novih zakona kojima se paralizuje njegov rad, zaključuje Matčak (Matczak 2019, 142). Naredna faza ustavne krize u Poljskoj započela je 2017. godine, kada je došlo do zauzimanja političke prevlasti nad Nacionalnim savetom sudstva, ustavnim telom nadležnim za zaštitu nezavisnosti sudija i njihova imenovanja i unapređenja, kao i uspostavljanjem kontrole nad Vrhovnim sudom u zemlji. Kako Matčak (Matczak 2019, 148) zaključuje, ovakvo preuzimanje političke kontrole nad Ustavnim sudom i Nacionalnim savetom sudstva pokazuje dve osobine koje su tipične za napade na vladavinu prava u pred-autoritarnim režimima: težnju ka mediokritetskim imenovanjima i fenomen koji Dajmond (Diamond 2015, 149) naziva „izdublјivanje institucija”. Naime, „kada se ukloni srž ovih institucija, a to je njihova nezavisnost, one postaju beskorisni rekviziti za vladajuće snage, kojima se iste na sceni kreću u čisto pozorišnoj predstavi o legitimnosti.”²⁵

Kako Spasojević (2019, 126) ističe, ne samo da su populistički lideri Istočne Evrope pokazali da je moguće da ostanu na vlasti i po nekoliko mandata, ili pak da se nakon više godina u opoziciji ponovo vrata na vlast, neki od njih su pokazali i da mogu da osiguraju poziciju dominantne političke stranke bez gotovo ikakvog osporavanja i postojanja relevantne opozicije. Spasojević dalje navodi da se populizam vladajuće političke partije u Srbiji od slučaja Mađarske i Poljske, između ostalog, razlikuje zbog svoje pro-evropske politike i prijateljskog odnosa prema Evropskoj uniji, a koje stavove je, kao svojevrsna „*catch-all*” stranka, zauzela nakon krajnje desničarske politike koju je vodila krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina. Tako je, tokom izborne kampanje u 2012. godini, svojom politikom koja je primarno bila usmerena na borbu protiv korupcije, uspela da pod okvire jednog,

²⁵ Biernat, Stanisław. *The Rule of Law in Poland*; citirano u: Matczak 2019, 148–149.

kako Jovanović (2013, 9–30) naziva, „pokreta nezadovoljnih”, uvrsti pripadnike različitih društvenih grupa. Ovo iz razloga što je, primećuje Spasojević (2019, 131, 137), korupcija u tranzicionoj Srbiji percipirana kao jedan od ključnih problema, kako od strane tzv. tranzicionih gubitnika koji su smatrali da su brojne privatizacije doprinele uvećanju bogatstava tajkuna i kriminalaca, tako i od strane tzv. pobjednika u tranziciji koji su verovali da se korupcija javlja kao neminovna posledica rušenja pravnih institucija tokom decenije Miloševićeve vladavine. Međutim, nakon više godina populističke vladavine, „korumpirana elita” (kako je ista definisana od strane vladajuće političke stranke) postaje sve veća i počinje da obuhvata sve širi krug članova – ne samo pripadnike opozicionih političkih partija, već i predstavnike regulatornih i nadzornih državnih institucija, civilnog društva i medija.

Iako geografski ne pripada ovom regionu, Turska u mnogim aspektima podseća na istočnoevropske zemlje. Tako, na primer, Oder (Oder 2019, 161–163) primećuje da populističke strategije kojima se prevashodno služe desničarske političke stranke već neko vreme predstavljaju sastavni deo političkog života Turske. Kako ovaj autor navodi, pozivajući se na „nacionalnu volju”, populistu u Turskoj dobijaju podršku prevashodno „pravih” građana koji su, od strane birokratske elite koja veruje u sekularizaciju i reforme, „primorani da, naročito kao Muslimani, napuste svoj kulturni identitet”. Sledstveno tome, Redžip Tajip Erdogan (*Recep Tayyip Erdoğan*) sebe predstavlja kao „zaštitnika žrtava ignorantskih, sekularističkih, nepromišljenih i koruptivnih politika koje su prethodne vlade sprovodile početkom 21. veka.” Slično kao u slučajevima Mađarske i Poljske, uloga turskog Ustavnog suda umnogome je izmenjena nakon ustavnih amandmana iz 2010. godine. Naime, Oder ističe da se pre usvajanja pomenutih amandmana Ustavni sud u istaknutim slučajevima često sukobljavao sa moćnim i populističkim vladama, dok je nakon ustavnih amandmana iz 2010. godine, kojima su Ustavni sud i Vrhovni savet sudija i tužilaca u velikoj meri promeњeni, značajno počeo da daje sudsku podršku političkim ciljevima. Uz to, u najskorijem razvoju događaja populističke vladavine u Turskoj, primetno je pokretanje brojnih krivičnih istraga i zatvaranja novinara, pa je, prema izveštaju Saveta Evrope, u Turskoj u oktobru 2018. godine 109 novinara bilo lišeno slobode.²⁶ Takođe, primećuje Oder (Oder 2019, 171), „u međuvremenu je došlo i do menjanja vlasništva nad

²⁶ The Council of Europe. 2018. *The Council of Europe Platform to Promote the Protection of Journalism and Safety of Journalists*; citirano u: Oder 2019, 170.

medijima, tako da pro-vladine dnevne novine trenutno predstavljaju nadmoćnu većinu.”

4. Drugi regioni sveta

Populizam se takođe javlja i u demokratijama u razvoju u drugim delovima sveta, posebno u jugoistočnoj Aziji, na Bliskom istoku i u podsaharskoj Africi.²⁷ Države sa приметnim populističkim trendovima su i Australija i Novi Zeland. Političke partije „Prvo Novi Zeland” (*New Zealand First*) i „Jedna nacija” (*One Nation*) pojavile su se iz rastućeg nezadovoljstva uzrokovanog povećanom imigracijom i neoliberalnim reformama države blagostanja. Obe ove stranke tvrde da govore u ime „domicilne” populacije, s tim da Jedna nacija brani interese potomaka belih doseljenika Australije (uz kritikovanje usmereno prema autohtonim Aboridžinima), dok politička stranka Prvo Novi Zeland predstavlja glas prvenstveno autohtonog Maorskog naroda sa Novog Zelanda, primećuju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 38). Od zvučnijih imena politike regiona Mofit (Moffitt 2017, 123), primera radi, ističe Polin Henson (osnivača stranke Jedna nacija), čije je prisustvo u australijskoj politici do danas relativno konstantno, počev od 1996. godine kada se svojom populističkom izjavom da su „Australiju preplavili Azijati” probila na političku scenu.

Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 39) primećuju da se, nasuprot većini drugih regiona, populizam u Africi vezuje uglavnom za autoritarne moćnike kao što su ugandski predsednik Joveri Museveni²⁸ i predsednik Zambije Mihael Sata. U Južnoj Africi, jedinoj ustavnoj demokratiji regiona, reputacija stranke oslobođenja od vladavine bele manjine pod aparthejdom i predstavnika radničke klase narušena je pod neoliberalnom ekonomskom politikom Tabo Mbekija

²⁷ Rus (Roos 2019v, 126–144) takođe govori o potrebi da se, pored pomenu-tih regiona, pažnja posveti i izučavanju političkih okolnosti i postojanja populizma na Istoku, konkretno, u Rusiji, Indiji i na Filipinima, državama koje svakodnevno ostvaruju sve veći globalni uticaj. Rus naročito govori o mobilizaciji kulta muškosti i religije od strane populističkih lidera ovih zemalja.

²⁸ Museveni je, primera radi, uveo „nestranački sistem” zasnovan na plebiscitarnim instrumentima kao što je referendum, i snažno se protivio liberalnim demokratskim institucijama kao što su nezavisni sudovi. Kada je Vrhovni sud proglasio jedan takav referendum nevažećim, odgovorio je u tipično populističkom maniru: „Vlada neće dozvoliti nijednoj instituciji, uključujući sudove, da uzurpira ovlašćenja naroda.”

(*Thabo Mbeki*), koja je koristila grupi moćnih industrijalaca, a učinila malo pomaka u pogledu poboljšanja životnih uslova većine siromašnih u zemlji, zaključuje Resnik (Resnick 2017, 10).

Konačno, iako je populizam bio dovođen u vezu sa nekim ranijim režimima na Bliskom istoku, od kojih su najpoznatiji bili vladavina Gamal Abdel Nasera (*Gamal Abdel Nasser*) u Egiptu (1956–1970) i Muamera el-Gadafija (*Muammar al-Gaddafi*) u Libiji (1969–2011), Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 39) ističu da je populizam postao sastavni deo politike ovog regiona tek u 21. veku.

Takođe, kako Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 39–40) zaključuju, premda razne „revolucije” koje čine ono što je danas poznato kao „Arapsko proleće” nisu same po sebi bile populističke, populistička retorika bila je ključna za mobilizaciju mnogih njihovih učesnika. Jedan slogan koji se najviše povezivao sa Arapskim prolećem i koji je bio povikivan na demonstracijama počev od Tunisa, preko Egipta, do Jemena, bio je: „Narod želi da sruši režim!”

IV. POPULIZAM, DEMOKRATIJA I PRAVNA DRŽAVA

Cilj naučnog izučavanja populizma ogleda se u potrebi da se ustanovi koje i kakve posledice populizam uzrokuje za demokratska društva, kao i demokratiju uopšte. Da li su te posledice uvek i nužno negativne, ili je pak moguće identifikovati i određene pozitivne strane ovog fenomena? Polemika se u literaturi pretežno vodi oko toga da li populizam, pod određenim okolnostima, može da predstavlja svojevrsnu snagu demokratizacije koja doprinosi osnaživanju većine članova društva koja je dugo bila ignorisana od strane elite (što je, uglavnom, svojstveno izučavanju populizma u zemljama Latinske Amerike), ili pak populizam uvek i isključivo proizvodi negativne posledice imajući u vidu da, kao jedan antipluralistički fenomen, negira objektivno postojanje svih onih članova društva koje smatra neprijateljima i opasnim po „narod” (a to su pojedinci, odnosno, grupe kojima se mora omogućiti jednako uživanje prava koja imaju i neisključeni pripadnici „moralno savršenog naroda”, jer ih nesumnjivo poseduju)? U vezi sa navedenim se, stoga, postavlja pitanje da li osnovne postavke pravne države uspevaju da opstanu pred naletom populističkih režima, sveopšte prisutnih u 21. veku?

1. Osnovna obeležja pravne države²⁹

„Zahtevati da vlada zakon znači zahtevati da vlada bog i zakoni, a zahtevati da vlada čovek znači dopustiti i životinji da vlada, jer požuda je nešto životinjsko, a strast kvari i najbolje ljude kada su na vlasti.”³⁰

Slično kao Aristotel (*Ἀριστοτέλης*), Platon (*Πλάτων* 1990, 713d) zastupa stav da se „vladavina umnih zakona nameće kao nužnost s obzirom na nemogućnost ljudske prirode da svim ljudskim poslovima upravlja sama, s neograničenom vlašću, a da pri tome ne bude ispunjena obešću i nepravdom.” Zbog toga je, smatra on, vladavina pravila bolja od vladavine ljudi. Tako se, navodi Deninger (Deninger 1991, 35), osnovna ideja pravne države ogleda u tome da pravo ili zakoni treba da vladaju, a ne samovolja pojedinca ili nekolicine ljudi (*government of laws, and not of men*). Sledstveno tome, srž ideje pravne države ogleda se u ideji o državi koju ne odlikuju samovolja i nesputano odlučivanje pojedinaca na vlasti, već o državi koja je zasnovana na pravu i zakonima i njima ograničena.

Samu ideju pravne države začeo je Kant (Kant 1958, 330) svojom temeljnom filozofskom mišlju o državi i pravu koju je formulisao sledećim rečima: „Jedan ustav koji bi zajemčavao najveću ljudsku slobodu putem zakona koji bi činili da sloboda svakog pojedinca može postojati zajedno sa slobodom svih drugih ljudi [...] jeste jedna nužna ideja od koje se mora poći ne samo u prvom nacrtu nekog državnog ustava već i u svim zakonima [...]”.

Govoreći o razvoju ideje pravne države, Tamanaha (Tamanaha 2004, 114, 123) navodi da je najšire rasprostranjena koncepcija pravne države bila ona koja se sastojala od nastojanja da se ograniči tiranija vlasti i koja je, kao takva, postojala duže od 2.000 godina. Zatim je usledio razvoj ideje o formalnoj zakonitosti kao suštinskom obeležju pravne države, koja je kao osnovni cilj imala težnju da se uspostavi

²⁹ Slično pojmu „pravna država” (*Rechtsstaat*), u anglosaksonskom pravu razvio se pojam „vladavina prava” (*Rule of Law*). U vremenu kada su nastala, ova dva pojma su se razlikovala po tome da li, pored čisto formalnih ograničenja državne vlasti, obuhvataju i određena materijalna ograničenja (što je bio slučaj sa anglosaksonskom koncepcijom vladavine prava). Danas se, međutim, ideja pravne države poistovećuje sa konceptom vladavine prava. Naime, kako Hasanbegović (1991, 54) zaključuje, „dobra vladavina je samo vladavina prava, te na pravnost može pretendovati samo ona savremena država (samo ona može biti pravna država) koja počiva na principima vladavine prava. Drugim rečima, vladavina prava i pravna država su sinonimi.”

³⁰ Aristotel 1984, 1287a.

pravni okvir delovanja pojedinaca unutar države i predvidivosti posledica sopstvenog ponašanja. Konačno, usled opravdanog straha od zloupotreba pojedinaca na vlasti, izrodila se koncepcija pravne države koja je za cilj imala otklanjanje uticaja ljudskih slabosti pojedinaca na vlasti, a koje su najčešće „pristrasnost, strast, predrasude, greške, neznanje, pohlepa ili hir”.

U pravnoj teoriji uobičajeno je da se različiti stavovi o pojmu pravne države dele na dve grupe koncepcija – formalne i materijalne. Osnovna distinkcija između ovih koncepcija bi se, prema rečima Tamanaha (Tamanaha 2004, 92), mogla sumirati na sledeći način: formalne teorije se fokusiraju na izvore i formu zakonitosti, dok materijalne koncepcije tome dodaju i zahteve koji se tiču same sadržine prava (uglavnom da pravo mora da bude u skladu sa pravdom ili moralnim principima).

i. Formalne koncepcije pravne države

Tamanaha (Tamanaha 2004, 91–92) navodi da se formalne koncepcije pravne države bave pitanjem načina na koji se zakon usvaja, jasnoćom norme i vremenskom dimenzijom usvojene norme. Formalne koncepcije pravne države, ističe on, nemaju težnju da donose sud o sadržini zakona, te se ne bave pitanjem da li je zakon dobar ili loš, pod uslovom da su formalni zahtevi pravne države ispunjeni. U okviru ove grupe koncepcija, Tamanaha navodi sledeće: „vladavina pravom” (*Rule by Law*), „formalna zakonitost” (*Formal Legality*) i „demokratija i zakonitost” (*Democracy and Legality*).

Najuža koncepcija pravne države je, zapaža Tamanaha (Tamanaha 2004, 92), ona koja pravnu državu posmatra kao „vladavinu pravom”, odnosno, koja pravo posmatra kao sredstvo putem kojeg država obavlja svoje poslove. Slično tome, Palombela (Palombella 2009, 20), analizirajući kontinentalni koncept pravne države (*Rechtsstaat*), ističe da je pravo poseban glas države, te da „pravo ne predstavlja ograničenje, već 'formu' državne volje.”

Nešto šira formalna koncepcija pravnu državu definiše kao državu u kojoj vlada „formalna zakonitost”. Prema ovoj koncepciji, koja je, prema rečima Tamanaha (Tamanaha 2004, 93), najzastupljenija u pravnoj teoriji, pravna država je ona država u kojoj su „zakoni opšti, usvojeni za buduće vreme, jasni, precizni, javno objavljeni i relativno stabilni”. Ovoj listi Raz (Raz 1979, 214) je dodao i nekoliko mehanizama koje je smatrao neophodnim za sprovođenje ove vrste pravila:

„nezavisno sudstvo, javno i nepristrasno suđenje, kontrolu zakonodavnih i administrativnih službenika, te ograničenja diskrecione odluke policije, kako bi se osigurala usaglašenost sa zahtevima pravne države.” Fuler (Fuller 2001, poglavlje 2) je na sličan način definisao pravnu državu, takođe ističavši formalne osobine zakona, kao što su opštost, jasnost, javnost, stabilnost tokom vremena, doslednost između pravila i stvarnog ponašanja pravnih aktera, te zabrane retroaktivnosti, protivrečnosti i zahtevanja nemogućeg.

Treća i najšira formalna koncepcija pravne države formalnoj zakonitosti dodaje demokratiju. Kako Tamanaha (Tamanaha 2004, 99) ističe, kao i formalna zakonitost, demokratija je takođe materijalno prazna jer ne govori ništa o tome kakvu sadržinu pravo treba da ima, već je upravo postupak stvaranja prava taj koji određuje kako će se odrediti sam sadržaj prava.

ii. Materijalne koncepcije pravne države

Pobornici materijalne koncepcije pravne države (i pored prihvatanja da ona zaista obuhvata i određene formalne zahteve) ističu da postoje određena materijalna prava koja su zasnovana ili proizilaze iz pravne države. Sledstveno tome, Krejg (Craig 1997, 467) navodi da „koncept pravne države služi kao osnova za ova prava, koja se dalje koriste kao sredstvo za razlikovanje 'dobrih' zakona, koji su u skladu sa tim pravima, i 'loših' zakona, koji nisu u skladu sa njima.” U okviru ove grupe koncepcija pravne države, Tamanaha (Tamanaha 2004, 102) navodi sledeće: koncepcije „individualnih prava” (*Individual Rights*), „prava na dostojanstvo i/ili pravde” (*Right of Dignity and/or Justice*) i „društvenog blagostanja” (*Social Welfare*).

Najzastupljenija materijalna koncepcija u pojam pravne države uključuje individualna prava. U tom smislu, Dworkin (Dworkin 1978, 259–287) je isticao da individualna prava, koja su moralna u odnosima između pojedinaca, a politička u odnosu prema državi, nisu građanima dodeljena pozitivnim pravom, već čine pozadinu pozitivnog prava i njegov integralni aspekt. Ono što se primarno zamera ovakvom poimanju koncepta pravne države leži u činjenici da ne postoji univerzalni stav po pitanju toga šta čini sadržinu takvih moralnih prava, odnosno, da se sam pojam „moralnog” može razlikovati u zavisnosti od vremena i pojedinaca. Ovo je, međutim, navodi Tamanaha (Tamanaha 2004, 103–104), zamerka koja se upućuje svim predstavnicima materijalne koncepcije pravne države koji u njen pojam uključuju i individualna

prava. Naime, „svi opšti ideali – kao što su jednakost, sloboda, privatnost, pravo svojine, sloboda ugovaranja, sloboda od okrutnog kažnjavanja – sporni su u svojim značenjima i dometima.”

Šira koncepcija, pored individualnih prava, u pojam pravne države uključuje i ograničenje države koje se ogleda u nužnom poštovanju urođenog i neotuđivog ljudskog dostojanstva, čime se otelovljuje vrhovni ideal pravde. Kako Tamanaha (Tamanaha 2004, 108–109) ističe, konstrukcija pojma pravne države koja je nastala nakon užasa Drugog svetskog rata doprinela je tome da se individualna prava uzdignu na nivo iznad zakonodavstva, a pravo na dostojanstvo čak na nivo iznad ustava. Zapravo, autor zaključuje da je ova konstrukcija pravne države oživela formu prirodnopravnih ograničenja, bez primesa religijskih osnova. Tako je ideja o nezavisnosti prava od državnog zakonodavstva, ističe Palombela (Palombella 2009, 23), nastala i dobila priznanje tek u vremenu kada su pisani savremeni ustavi, dakle, u 20. veku. Naime, „ono što je stvorilo ovu autonomiju nisu bili zakoni, već ustav – a to je bilo stanje stvari koje se dugo čekalo u kontinentalnoj Evropi.”

Konačno, najšire materijalne koncepcije pravne države se, kako Marš (Marsh 1961, 244) zapaža, kreću od onih koje u pojam pravne države, pored formalne zakonitosti i individualnih prava, uvrštavaju demokratiju, a potom i tzv. pojam društvenog blagostanja. Tako, „kada se pomene pojam pravne države, pod njime se najčešće podrazumeva koncept koji, pored formalne zakonitosti, obuhvata demokratiju i individualna prava.” Sa druge strane, u okviru koncepcije pravne države koja pored pomenutih elemenata obuhvata i društveno blagostanje, vladama se nameće i svojevrsna pozitivna obaveza pružanja pomoći pojedincima u poboljšanju sopstvenih života, uključujući pri tome i obavezu sprovođenja mera distributivne pravde, ističe Tamanaha (Tamanaha 2004, 113).

Kako Palombela (Palombella 2009, 38, 40) zaključuje, pravna država (odnosno, vladavina prava) ne predstavlja vladavinu dobrog prava, međutim, ona ne predstavlja ni jednostavno tehnički koncept koji je instrumentalno otvoren i kompatibilan sa svim ciljevima i načinima delanja. Stoga je, ističe autor, „od suštinske važnosti za pravnu državu, kao institucionalni koncept, da oblasti pravde i prava postoje, te da one postoje ne samo kao pitanje moralnosti, već kao deo pozitivnog prava koji je zasnovan na autonomnim pravnim osnovama.”

S tim u vezi, Hasanbegović (1991, 54, 60–61) definiše savremenu pravnu državu kao „*vladavinu ljudskih sloboda i prava u skladu s*

njihovim povesto dostignutim univerzalnim nivoom kao minimumom”, pri tome posebno naglašavajući da klasičnih, državno-organizacionih elemenata (demokratske reprezentacije i nezavisnog sudstva) u ovom određenju nema, jer su i oni sami postali univerzalna ljudska prava, time pridavajući, između ostalog, *demokratskoj reprezentaciji* vrhovnu važnost. Autorka nadalje ističe da „navedena koncepcija pravne države nužno podrazumeva *demokratiju* [...], racionalni legitimitet vlasti [...], kao i konstitucionalizam – što su sve samo različiti aspekti iste stvari: vladavine ljudskih sloboda i prava, te da svi oni kao socijalni supstrat podrazumevaju (i zahtevaju) *pluralizam* (u svim socijalnim sferama) i toleranciju (čija je granica nasilje). Tako, dobra vladavina u savremenom svetu ne može da bude vladavina jednog niti manjine, već samo vladavina većine, ali uvek uz dva bitna ograničenja: prvo, da obezbeđuje zaštitu manjina (da ne bi postala tiranija većine)³¹ i drugo [...] da ne dira u povesto dostignuti civilizacijski nivo osnovnih sloboda i prava čoveka i građanina (bilo kao pojedinca ili kao člana nekog kolektiviteta).”

Iz pomenutog sledi da pravna država može da postoji samo ako ostvaruje slobode i prava čoveka i građanina, a koje slobode i prava su način, odnosno, sredstvo pravnog ograničavanja i kontrolisanja vlasti. Pored toga, iz navedenog proizilazi i nesumnjiva i neraskidiva veza između demokratske reprezentacije i pluralizma, sa jedne, i pravne države, sa druge strane. Stoga je postojanje pravne države nemoguće posmatrati odvojeno i izolovano od demokratske reprezentacije i pluralizma koji postoje unutar datih državnih okvira, a što je, kako će se kasnije pokazati, od izrazite važnosti za donošenje suda o karakteru posledica koje populizam uzrokuje za pravnu državu.

Imajući u vidu pomenute koncepcije pravne države, te njihov gradacioni rast u smislu širenja prostora za uključivanje materijalnih elemenata u njen sadržaj, može se zaključiti da je postojanje sledećih obeležja pravne države od naročite važnosti za identifikovanje posledica koje uzrokuje populizam i utvrđivanja da li ovaj fenomen zaista predstavlja pretnju modernoj pravnoj državi: vladavina *ljudskih sloboda i prava* u skladu s njihovim istorijski dostignutim univerzalnim nivoom kao minimumom, vladavina većine uz postojanje efikasne *zaštite manjine*, postojanje političkog i socijalnog *pluralizma*, te postojanje *demokratskog političkog poretka*.

³¹ Čavoški, citirano u: Hasanbegović 1991, 54.

2. Populizam i demokratija³²

Čuvena je teza Kanovan (Canovan 1981) da postoji duboka povezanost između fenomena populizma i suvereniteta naroda, zbog čega se može reći da populizam predstavlja „senku demokratije”. Štaviše, ističe Miler (Müller 2016, 20), populizam se upravo rađa sa uvođenjem predstavničke demokratije, što ovaj fenomen i demokratiju čini neraskidivo povezanim, zaključuju Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 10).

Albertaci i Mekdonel (Albertazzi, McDonnell 2008, 1, 4) dalje ističu da suštinsko obeležje populističke retorike leži upravo u tvrdnji da populist predstavlja „istinske demokrate” koje se bore da povrate suverenitet naroda, koji je narodu oduzet od strane profesionalnih političkih i administrativnih redova (bilo da se oni nalaze u regionalnim ili nacionalnim glavnim gradovima, ili na nadnacionalnom nivou – u Briselu), kao i od strane drugih „neprijatelja” bliskih eliti koji su, „kroz ruku predstavničke i namerno zagonetne i složene politike, ukrali i izopćili demokratiju”. Upravo zbog toga, populist daju obećanje da će se postarati da demokratija ponovo počne da funkcioniše.

i. Negativne posledice populizma na demokratiju

Uspon populizma u Evropi u velikoj meri predstavlja reakciju na neuspeh tradicionalnih političkih stranaka da, u očima biračkog tela, adekvatno odgovore na niz fenomena kao što su ekonomska i kulturna globalizacija, brzina i smer evropskih integracija, imigracije, pad ideologija i klasne politike, korumpiranost elita, itd. Makert (Mackert 2019a, 1) ističe da sve ove manifestacije desnog populizma (koji je naročito prisutan u Zapadnoj Evropi) dele jednu zajedničku osobinu: one napadaju ili čak kompromituju suštinske elemente demokratskih društava, kao što su podela vlasti, zaštita manjina i vladavina prava. Bez ikakve sumnje, ustavne demokratije³³, koje su iz raznih razloga već

³² Demokratija doslovce znači vladavinu (*κράτος*) naroda (*δημος*). Sledstveno tome, demokratija predstavlja oblik političkog poretka u kojem su građani (odnosno, narod) suvereni nosioci vlasti.

³³ Vasić, Jovanović i Dajović (2016, 126, 128) navode da, iako se danas uobičajeno govori o „liberalno-demokratskoj državi”, „istorijski susret liberalizma, kao političke doktrine o prirodnim i neotuđivim pravima čoveka i građana, i demokratije, kao političkog poretka u kojem vlast pripada narodu, nije prošao tako glatko. Razlog za to leži u okolnosti da se, u osnovi, radi o različitim pojmovima između kojih postoji i 'izvestan antagonizam', jer 'prema načelu demokratije, vlast naroda je neograniče-

prolazile kroz duboku krizu političke reprezentacije, posljednjih godina bivaju ozbiljno ugrožene pojavom populizma, zaključuju Fici, Makert i Tarner (Fitzi, Mackert, Turner 2019a, predgovor). Uz to, populizam sa sobom nosi posebnu vrstu opasnosti u kontekstu zemalja Istočne i Srednje Evrope, koje su, nakon dugih perioda totalitarne prošlosti, nedavno postale članice Evropske unije i tek započele sa procesom usvajanja principa modernih ustavnih demokratija. Naime, kako Bugarić (2008, 198) primećuje, institucije ustavne demokratije ne mogu biti uspostavljene preko noći, te ne samo da je za njihov razvoj potrebno vreme, već je u tom procesu neophodna i kontinuirana podrška i odobrenje naroda.

Opasnost koju populizam predstavlja po demokratiju leži u činjenici da antipluralizam, kao jedan od njegovih konstitutivnih elemenata, populizam čini isključujućim fenomenom, te eliminiše pluralizam kao jedno od suštinskih obeležja demokratije koje zahteva da svi pojedinci u jednom društvu moraju da pronađu pravične uslove zajedničkog života kao slobodnih i jednakih, ali ujedno i različitih pojedinaca, zaključuje Miler (Müller 2016, 3). Populisti ne samo da podržavaju konflikt i polarizaciju, već svoje političke protivnike tretiraju kao „neprijatelje naroda”, nastojeći da ih u potpunosti isključe sa društvene scene. A, da bi jedan politički sistem mogao da se okarakterise kao demokratski, u njemu nužno mora postojati politički pluralizam. Naime, demokratija jeste vladavina većine, ali se ona zbog toga ne sme pretvoriti u satiranje manjine.

Ono što, kako Žižek (Žižek 2006, 551–574) ističe, predstavlja problem, ogleda se u tome da populizam „izmešta antagonizam i konstruiše neprijatelja [...] neprijatelj biva eksternalizovan i otelotvoren u jedan pozitivan ontološki entitet (čak i ako je taj entitet spektralan), čije bi uništenje ponovo uspostavilo ravnotežu i pravdu. U ovom procesu, populizam ignoriše 'pravog' neprijatelja – uzroci problema 'naroda' nikada nisu složena pitanja kao što su nemilosrdna brzina modernog kapitalizma, globalizacija, strukturne neuravnoteženosti, seksizam, rasizam, siromaštvo, itd. Umesto toga, to je 'elita', koja je na čelu svega što je preteće, zlo i štetno, ili 'ostali', koje je 'elita' 'pustila unutra' ili

na [...] Liberalizam, međutim, podrazumeva ograničenje upravljačke moći, bez obzira o kom obliku upravljanja je reč. On podrazumeva i ograničenje demokratske vlasti.” (Kelsen 1955, 3–4) Tako, ovi autori zaključuju da je „izraz 'liberalna demokratija' danas pre sinonim za 'ustavnu (konstitucionalnu) demokratiju', odnosno demokratski poredak koji je ograničen ustavnim pravilima.”

prema kojima je bila suviše blaga, zato što oduzimaju poslove/troše novac namenjen društvenom blagostanju/donose bolesti/izazivaju krizu itd.” Tako su, primećuju razni autori, Muslimani preuzeli najveći teret otrova savremenih zapadnoevropskih populista; Turci i Romi su bili centralni ciljevi napada srednjeevropskih i istočnoevropskih populista; azijske, arapske i afričke migrante napadali su populisti u Australiji i Novom Zelandu; dok su u Africi populisti napadali etničke manjine, „devijantne” žene i homoseksualce. Svaka od ovih grupa je, zaključuje Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 8), bila podvrgnuta nasilju, zastrašivanju i diskriminaciji, i bila je tretirana ne kao legitiman politički protivnik, već kao neprijatelj kojeg treba isključiti ili uništiti.

„Demokratija”, tako, ostaje glavni politički cilj, pa autoritarne vlade često plaćaju ogromne sume novca lobistima i stručnjacima za odnose sa javnošću kako bi osigurale da ih i međunarodne organizacije i zapadne elite prepoznaju kao „prave demokratije”, primećuje Miler (Müller 2016, 6). Ipak, opasnost po demokratiju i dalje nastavlja da postoji. Međutim, autor zaključuje da „ova opasnost danas ne leži u nekoj sveobuhvatnoj ideologiji koja sistemski negira demokratske vrednosti; opasnost predstavlja populizam – degradirani oblik demokratije koji daje obećanje da će ostvariti najviše demokratske ideale (*Neka narod vlada!*); drugim rečima, opasnost po demokratiju dolazi iznutra, upravo iz demokratskog sveta – politički akteri koji predstavljaju opasnost govore jezikom demokratskih vrednosti.”

ii. Pozitivne posledice populizma na demokratiju?

Prisutno je i već pomenuto shvatanje da populisti doprinose buđenju i osnaživanju „tihe većine” da učestvuje u političkom životu, a koja je, kao neadekvatno predstavljena i ignorisana od strane elite, odnosno, establišmenta i tradicionalnih političara, odavno izgubila veru u politiku i nadu da će se neko zauzeti za ostvarivanje njenih interesa. Ovom shvatanju pažnja je naročito posvećena u kontekstu populizma prisutnog u zemljama Latinske Amerike, te razni autori ističu da populizam može da ima moć svojevrsnog demokratskog osnaživanja i da predstavlja „snagu emancipacije koja može da pomogne u podsticanju mobilizacije isključenih sektora društva, sa ciljem menjanja *status quo*-a”, zaključuju Mudde i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 3, 17).

S tim u vezi, autori dalje ističu da jednu od praktičnih posledica populizma predstavlja „strateška promocija institucija koje omogućava-

vaju stvaranje pretpostavljene opšte volje”, imajući u vidu da populist kritikuju elitu, odnosno, establišment i tradicionalne političare, upravo zbog njihove nesposobnosti ili nezainteresovanosti za bavljenje problemima običnog naroda i uzimanje u obzir njegove opšte volje. Takođe, oni navode da ova kritika često nije bez osnova, te da se, iz tog ugla, populizam zaista može smatrati svojevrsnom snagom demokratizacije, s obzirom na to da se zalaže za odbranu narodnog suvereniteta sa ciljem osnaživanja grupa koje osećaju da nisu predstavljene od strane političkog establišmenta. Kako zaključuje Miler (Müller 2016, 61), „otuda i utisak – široko rasprostranjen među političkim filozofima i sociolozima – da populizam, i pored nekih ozbiljnih mana, može pod određenim okolnostima da služi kao 'korektiv' liberalnoj demokratiji koja je postala previše udaljena od naroda.”

Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 8), takođe, ističe da populizam ima određene demokratske tendencije. One obuhvataju težnju populizma da politiku učini pristupačnijom i „popularnijom”, zatim, to je njegov potencijal da uključi ranije isključene ili obespravljene identitete unutar svoje koncepcije „naroda”, i sposobnost populizma da otkrije ponekad manje demokratske tendencije savremenih oblika demokratije. Uz to, „populizam je daleko razumljiviji prosečnom građaninu.”

Ilustracije za to možemo naći, primera radi, u slučajevima Moralesa i Čaveza. Morales je, primećuje Mofit, uspeo da sprovede u delo jednu inkluzivnu koncepciju „naroda”, koja ne samo da je obuhvatala tradicionalnu populističku osnovu – nezadovoljni urbani *mestizos*, nego i do tada zapostavljenu autohtonu populaciju Bolivije, dok se „jedan od Čavezovih najznačajnijih uspeha ogleđa u tome što je u svoju koncepciju 'naroda' uključio one koji žive na marginama građanskog društva”, primećuje Helinger (Hellinger 2001, 19).

iii. Populizam kao ujedno pozitivan i negativan fenomen?

Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 8) navodi da, iako populističko poimanje „naroda” može da dovede do stvaranja prostora za nove demokratske subjekte, ova inkluzivnost uvek ide na uštrb isključivanja (ponekad čak i neprijateljskog i nasilnog isključivanja) „ostalih”. Primera radi, u pomenutom procesu širenja svoje koncepcije „naroda”, Čavez i Morales su, u određenoj meri, isključivali pojedine sektore društva. Kako Dangl (Dangl 2007) primećuje, Morales je izolovao veće poslovne sektore bolivijskog društva i bilo mu je zamerano gušenje kritike koje se ogledalo u označavanju novinara, koji se ne slažu sa njegovom

vladom, kao „instrumentima neoliberalizma”. Čavez je, sa druge strane, navodi Vejland (Weyland 2009), uskraćivao socijalno osiguranje onima koji su ponudili političku podršku opozicionim strankama. Tako, zaključuje Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 8), iako su ovi populistički lideri doprineli visokom stepenu obnove demokratije u svojim zemljama, to je uvek bilo po cenu isključivanja i pretnje pluralizmu.

Slično tome, Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 18) zaključuju da monistička osobenost populizma i, naročito, ideja „opšte volje” mogu da doprinesu razvoju autoritarnih tendencija. Naime, opšta volja zasnovana je na jedinstvu naroda i na jasnoj demarkaciji onih koji ne pripadaju narodu te, shodno tome, nisu tretirani kao jednaki. Zbog toga i s obzirom na to da populizam, između ostalog, podrazumeva da je opšta volja apsolutna, on može dati legitimitet autoritarizmu i neliberalnim napadima na bilo koga ko (navodno) ugrožava homogenost naroda.

Konačno, Miler (Müller 2016, 103) navodi da, iako populizam ne predstavlja, kako se to ponekad smatra, korektiv liberalnoj demokratiji u smislu da „približava politiku ljudima” ili dovodi do ponovnog uspostavljanja narodnog suvereniteta, populizam može da bude od značaja u smislu spoznaje i sagledavanja činjenice da određeni delovi populacije zaista nisu adekvatno predstavljeni. Naime, „sebi svojstvenim odbijanjem 'lepor ponašanja' i, umesto toga, pribegavanjem 'lošim manirima', populizam savremenim demokratijama može da iznese neke čudne istine koje one možda ne žele da čuju”, zaključuje Mofit (Moffitt 2016, poglavlje 8).

3. Uticaj populizma na pravnu državu

Imajući u vidu definišuću vezu koja postoji između populizma i demokratije, kao i (umnogome negativne) posledice (naročito desničarskog) populizma na demokratiju, a s obzirom na to da pluralizam, kao jedan od suštinskih elemenata demokratije, istovremeno predstavlja i jedno od ključnih obeležja pravne države, bilo kakav napad na demokratiju mogao bi značiti i napad na pravnu državu, te opasnost istoj. Kako populizam, ako ga shvatimo kao suštastveno antipluralistički fenomen, urušava osnovne postavke demokratskog političkog poretkta, isti ujedno predstavlja i pretnju pravnoj državi koja demokratiju i pluralizam uvrštava u red svojih bitnih elemenata, odnosno, načela. Pridodajmo tome i kršenje ljudskih prava i osnovnih sloboda pripad-

nika „neprijateljskog” i isključenog dela naroda, do kojeg lako može doći u okviru sprovođenja populistički isključujuće i antipluralističke politike, i urušavanje nosećih stubova pravne države nesumnjivo će nastupiti pred naletom populističkih tendencija.

Naime, „princip poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda nesumnjivo ulazi u sadržinu pravne države [...] i istovremeno predstavlja ograničavanje slobode zakonodavca pri donošenju zakona i drugih propisa da dira u osnovna ljudska prava i slobode”, ističe Popović (1991, 109). Tako, kako se savremena pravna država, između ostalog, definiše i kao „*vladavina ljudskih sloboda i prava u skladu s njihovim povesto dostignutim univerzalnim nivoom kao minimumom*” (Hasanbegović (1991, 60)), svako narušavanje principa zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda i kršenje istih pod okriljem populističkih političkih režima i iluzije o postojanju moralno čistog i u svojoj volji nepogrešivog „naroda”, te isključivanja iz entiteta „narod” svih onih koji se prema sudu populizma smatraju njegovim „neprijateljima”, bez imalo sumnje predstavlja pretnju pravnoj državi i, štaviše, narušavanje njenih temelja. Manjine tako, kao najčešći „neprijatelji naroda”, bivaju naročito ugrožene, pa usled straha i neznanja većine, sa jedne strane, i populistima svojstvene političke manipulacije, sa druge, u očima „za opstanak ugroženog” „naroda” postaju „opravdane” mete.

Ova opasnost najneposrednija je u slučaju populizma na vlasti, kada navedena iluzija dobija svoj institucionalni okvir i počinje da prodi u sve pore demokratskog društva, čime dovodi do urušavanja na slobodi i jednakosti zasnovane konstrukcije pravne države. S tim u vezi, analizirajući populizam u zemljama Srednje i Istočne Evrope, Bugarič i Kuhelj (2018, 23) ističu da je autoritarni populizam u ovim zemljama već potkopao vladavinu prava i demokratiju, i transformisao Mađarsku i Poljsku u poluautoritarne i neliberalne režime. Štaviše, autoritarnost u kontekstu Srednje i Istočne Evrope, primećuju autori, ne predstavlja samo usvajanje određenih autoritarnih vrednosti, kao što su stroge bezbednosne mere i netolerancija prema multikulturalizmu i pluralizmu, već predstavlja i „stil upravljanja koji pokušava da zaobiđe pravnu državu i demokratske norme u korist centralizovane vlasti i ograničene političke slobode”, zaključuje Bart (Bart 2017, 189–190).

Sa druge strane, primećuju Bugarič i Kuhelj (2018, 28), zapadnoevropski populist, budući da nisu na vlasti, mogu samo posredno da utiču na institucije pravne države u svojim zemljama. Tako, imajući u vidu da podstiču pojačanu konkurenciju na polju krajnje desničar-

skih stranaka političkog spektra, populisti Zapadne Evrope doprineli su tome da većina političkih partija desnog centra „usvoji ekstremnije pozicije u pogledu pitanja kao što su migracije”.³⁴ Međutim, čak i kada nije na vlasti, populizam uvek u sebi nosi inherentnu pretnju koja u jednom demokratskom društvu, u bilo kom trenutku, može da pre-raste u realnu opasnost za pravnu državu, što postaje dodatno opasno ako bismo prihvatili Raselovu (Russell 2009, 159) tezu da „*demokrata ne treba da veruje da će većina uvek doneti mudru odluku; ono u šta on treba da veruje jeste da se odluka većine – pametna ili ne – mora prihvatiti, dok većina ne donese neku drugu odluku*”.

Naime, demokratska država nije isključiva, već je otvorena svi-ma mišljenjima i spremna je da prihvati svaku ideologiju i svaku novi-nu, ističe Marković (1991, 106). Tako, kao metod vladanja, demokratija obezbeđuje političke slobode i jednakost građana, a putem njih i zaštiti osnovnih ljudskih prava, kao i potencijalna ostvarenja svih politič-kih ideologija i programa koje slobodno prihvata većina građana. Ona je stoga, zaključuje Marković, „najrazumnija i najpravednija [...] najra-zumnija jer se ne vezuje za neku mističnu i utopijsku ideju, već ostaje u svetu realnosti izraženom u životnom iskustvu, naučnim saznanjima i volji najvećeg broja ljudi, a najpravednija zato što je i pojam pravde, kako sadržinski tako i prostorno i vremenski, relativan i promenljiv [...] tako, sa svih iznesenih razloga, demokratska država pruža i sve potrebne uslove da bude u najvišem stepenu i pravna država.” Shodno tome, Popović (1991, 109) ističe da politički (stranački) pluralizam ne-sumnjivo predstavlja jedan od bitnih elemenata pravne države.

Ali, da li to onda podrazumeva da i populizam, ako bi se shvatio kao svojevrsna politička ideologija, treba da bude institucionalizovan ako ga prihvati i izglasa većina građana, pa čak i po cenu urušavanja demokratskih načela i temelja pravne države? Zar to onda ne pred-stavlja svojevrsni antagonizam – demokratski izglasati nedemokratski poredak koji, pri tome, predstavlja i ozbiljnu pretnju opstanku prav-ne države, te isti poštovati dok je na vlasti? Da li to onda znači da zalazimo u domen „ideološke države” koju Marković (1991, 105–106) definiše kao „*državu koja veruje u jednu apsolutnu društvenu ili politič-ku istinu, zasnovanu na određenoj filozofskoj koncepciji [...], religijskom učenju [...], i u naše vreme naročito na nekoj političkoj ideologiji*.”? Mar-ković dodaje: „Odlika ideološke države je što se u njoj pravni poredak

³⁴ Institute for Global Change. 2017. *European Populism: Trends, Threats, and Future Prospects*. Report; citirano u: Bugaric, Kuhelj (2018, 28).

[...] zasniva na zajedničkom uverenju jedne grupe [...] Pored toga, bitna odlika ideološke države je isključivost: njeni protagonisti veruju da su saznali apsolutnu društvenu i političku istinu i stoga ne prihvataju nikakve ideje koje nisu u punom skladu s njihovom doktrinom. Posledica te isključivosti je da je ideološka država samim tim i dogmatska i totalitarna: njeni postulati su nepovredive dogme o koje se niko ne sme ogrešiti i celokupno društveno i državno uređenje mora se stoga na njima zasnivati [...] U ideološkoj državi tako postoji pravni poredak, i to veoma čvrst, ali ona nije i pravna država.”

S tim u vezi, ističe Lejsi (Lacey 2019, 4), populizam očigledno predstavlja veliki izazov za postojeće političke sisteme s obzirom na to da, usled jakog zalaganja za mehanizme „direktnog demokratskog odlučivanja”, kao što je referendum, vrši pritisak na ustanovljeno delovanje političkih stranaka, što dovodi do pojačane zabrinutosti u pogledu opstanka osnovnih aspekata pravne države i drugih odlika moderne ustavnosti. Govoreći o populizmu kao o pretnji konstitucionalizmu, ali i kao o pretnji sudstvu, Lejsi skreće pažnju na predavanje sudije Federalnog ustavnog suda Nemačke, Suzan Baer (*Susanne Baer*), u kojem je sudija prikazala niz pretnji koje populizam, širom evropskog i severnoameričkog kontinenta, predstavlja za pravnu državu i nezavisnost i integritet sudova, naročito osvrćući se na slučajeve Mađarske i Poljske. Lejsi (Lacey 2019, 5) zaključuje da je njeno predavanje „pokazalo iskrenu i trezvenu molbu građanima da ustanu za ustavnost i odbranu vrednosti koje su sahranile tiraniju koja je dovela do Drugog svetskog rata.”

Naime, ističe Lejsi (Lacey 2019, 7), prema mišljenju autora kao što su Tamanaha, ali i uticajnih sudija kao što su Tom Bingham (*Tom Bingham*) i Suzan Baer, vladavinu prava, odnosno pravnu državu, treba posmatrati ne samo u smislu formalnih i proceduralnih vrednosti, već i u smislu širokog spektra institucionalnih aranžmana ukorenjenih u normativnim obavezama, od kojih su mnogi snažno povezani sa ustavnim demokratijom. Lejsi smatra da u takvoj materijalnoj koncepciji, principi vladavine prava uključuju, između ostalog, ustavnost, podelu vlasti, odnosno, sistem uzajamne kontrole, ljudska prava (zasigurno građanska i politička, a potencijalno i ekonomska i socijalna), sudsku proveru izvršne, a potencijalno i zakonodavne vlasti, jednak pristup pravdi i, u idealnom slučaju, međunarodni pravni poredak koji ima sposobnost da insistira na poštovanju vladavine prava i ljudskih prava.

Stoga, ističe Lejsi (Lacey 2019, 13–14), između populizma i pravne države postoji nesumnjiva veza, jednostavno zbog toga što po-

populistički lideri tvrde da samo oni predstavljaju volju „čistog” naroda, a da sve institucionalne strukture, koje pokušaju da preispitaju tu političku izjavu, zapravo nastoje da spreče njeno sprovođenje u delo. Ono što je, smatra Lejsi, naročito opasno, jeste to da populist, kojima je pravni sistem potreban jednako koliko i drugim liderima na vlasti, koncepciju pravne države mogu da zloupotrebe i iskoriste kao oružje u sopstvenim rukama, s obzirom na to da pravna država ne predstavlja samo sredstvo ograničenja vlasti, već i omogućava da se vlast sprovodi. S tim u vezi, Maraval (Maravall 2003, 261–301) navodi da „kada su članovi institucija kao što su sudovi postavljeni od strane populista na vlasti, ili kada populist komanduju njihovim odlučivanjem, vidimo ono što brojni teoretičari nazivaju ’nasilnim konstitucionalizmom’, ili ’diskriminatornim’ i ’autokratskim’ legalizmom, u kojem se pravo koristi kao sredstvo za progon manjina, kažnjavanje disidenata i sprovođenje izvršne vlasti koja je u javnom diskursu označena kao volja naroda.”³⁵ U tom slučaju, ne samo da govorimo o politizaciji prava i sudstva, već govorimo i o „judikalizaciji politike”, u kojoj se sudovi koriste za ostvarenje političkih ciljeva.

Kako Miler (Müller 2016, 61) primećuje, postoje autori koji ističu da populizam, i pored nekih ozbiljnih mana, može pod određenim okolnostima da služi kao „korektiv” ustavnoj demokratiji koja je postala previše udaljena od naroda. Ili pak, kako zapaža Laklau (Laclau 2005), da populizam predstavlja svojevrsnu snagu emancipacije koja može da pomogne u podsticanju mobilizacije isključenih sektora društva sa ciljem menjanja *status quo*-a, te da jednu od praktičnih posledica populizma predstavlja strateška promocija institucija koje omogućavaju stvaranje pretpostavljene opšte volje naroda, kako navode Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 17). Tim pre imajući u vidu da je, kako Vračar (1991, 23) navodi, demokratizacija jedan složen proces u kome se sve više moraju afirmisati, kao bitne pretpostavke, sami *građani* koji u svojoj ukupnosti sačinjavaju politički entitet *narod*, a osnovni cilj populizma ogleda se upravo u buđenju „usnule većine naroda” koja je, usled odsustva istinskog predstavljanja, dugo bila izvan okvira demokratskog odlučivanja. Upravo zbog ovog zalaganja za odbranu narodnog suvereniteta sa ciljem osnaživanja grupa koje osećaju da nisu predstavljene od strane političkog establišmenta, populizam se,

³⁵ Više o tome vid. u: Scheppele, Kim Lane. 2018. *Autocratic Legalism*. 85: 545–84. Univ. Chic. Law Rev.

zaključuju Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 18), može smatrati svojevrsnom snagom demokratizacije.

Imajući to u vidu, moglo bi se zaključiti da populizam proizvođa različite posledice na različite vrste demokratskih sistema. Ili, kako Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 95–96) naglašavaju: „Populizam može da ima pozitivnu ulogu u promociji izborne ili minimalne demokratije, ali teži da ima negativnu ulogu kada je u pitanju podsticanje razvoja punopravne liberalne demokratije.” Sledstveno tome, stepen negativnih i pozitivnih posledica populizma na pravnu državu zavisice prvenstveno od toga o kakvoj je vrsti demokratskog sistema pravne države u kojoj se populizam javlja reč. Čini se da kontekst u ovom slučaju zaista zauzima ključno mesto.

Međutim, ono što populizam čini naročito opasnim fenomenom je pomenuto Milerovo (Müller 2016, 6) zapažanje da „danas, opasnost po demokratiju ne leži u nekoj sveobuhvatnoj ideologiji koja sistemski negira demokratske vrednosti, već da takvu opasnost predstavlja populizam, degradirani oblik demokratije koji daje obećanje da će ostvariti najviše demokratske ideale (*Neka narod vlada!*), te da ova opasnost dolazi upravo iz unutrašnjosti demokratskog sveta, jer politički subjekti koji predstavljaju ovu opasnost govore jezikom demokratskih vrednosti”. Upravo zbog ovog svog prikrivenog nedemokratskog karaktera, populizam manipuliše političkom i društvenom svešću građana, stvarajući stanje opšte zablude o borbi „naroda” za prevlast demokratskih načela, upotrebom pri tome sredstava svojstvenih nedemokratskim porecima. Sledstveno tome, čak i u situaciji u kojoj populizam ne podrazumeva nužno kršenje ili neefikasnu zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda „neprijatelja naroda”, ovaj fenomen će, *ako pretpostavimo njegov isključujući, antipluralistički i prikriveni nedemokratski karakter*, uvek predstavljati pretnju pravnoj državi, s obzirom na to da urušava pluralizam i demokratiju kao jedne od nosećih stubova pravne države. S tim u vezi, Bugarič i Kuhelj (2018, 32) ističu da „ono što trenutni talas populizma pokazuje jeste upravo to da su pravna država i liberalna demokratija u velikoj opasnosti kada njihova osnovna načela prestanu da uživaju široku demokratsku podršku.”

Dakle, kako Miler (Müller 2016, 11) ističe, „ideja da se približavamo demokratiji osnaživanjem 'tihe većine' [...] nije samo iluzija, već predstavlja i politički opasnu misao [...] ali nam, u tom smislu [...] adekvatna doza populizma može pomoći u boljem razumevanju demokratije [...] i nedostataka demokratija u kojima živimo.” Miler (Müller

2016, 103) dalje dodaje da bi, pred naletom populizma, pobornici ustavne demokratije trebalo ozbiljno da se posvete pitanju identifikacije konkretnih nedostataka trenutne reprezentacije, ali i demokratskog poretka, te iznalaženju rešenja za njihovo otklanjanje. Takođe, Mude i Rovira (Mudde, Rovira Kaltwasser 2017, 82, 116, 118) ističu da je populizam, u svetu u kojem prevladavaju demokratija i liberalizam, suštinski postao neliberalni demokratski odgovor na nedemokratski liberalizam. Ili, kako ovi autori zaključuju: „populizam je demokratski ekstremizam”. Krajnji cilj bi, stoga, trebalo da se ogleda u eliminisanju društvene tražnje za političkom ponudom populizma. U tom smislu, kontinuirano građansko obrazovanje može da doprinese osnaživanju kritičke i demokratske svesti, te da ukaže na važnost pluralizma, što može biti od velikog značaja za sprečavanje pojave populističkih stavova, naročito imajući u vidu da populizam „često postavlja prava pitanja, ali daje pogrešne odgovore”.

V. ZAKLJUČAK

Kako Viten (Vieten 2019b, 102) primećuje, pre samo deset godina, akademska literatura i debata bile su u punom zamahu sa kosmopolitizmom i multikulturalnošću, a danas su ovu percepciju o tome kako bi društva 21. veka trebalo da izgledaju zamenili, između ostalog, evroskepticizam, ksenofobija i socijalne anksioznosti. Zašto je došlo do toga?

Da li uzrok tome zaista leži u nedostacima demokratija u kojima živimo, kako se ističe u literaturi? Ili je, pak, razlog ove nagle promene kulturnih i socijalnih shvatanja običnog čoveka strah, kao pokretač potencijalno negativnih, neprijateljskih i nasilnih tendencija? Da li nas strah i neznanje čine potencijalno opasnima, a one o kojima ne znamo i koji taj strah „ulivaju” čine mogućim žrtvama našeg bezumlja? Na ovaj način, mogli bismo da dobijemo objašnjenje naglog uspeha i široke rasprostranjenosti populizma krajnje desnice, prevashodno u zemljama Zapadne Evrope i u Sjedinjenim Američkim Državama. Naime, kako Mogisi (Moghissi 2019v, 79, 82) ističe, „desničarski populistički lideri vešto zloupotrebljavaju strah od različitosti, koji je svojstven prosečnom čoveku, kako bi konstruisali neprijatelja”, a koji neprijatelj potom biva korišćen u svrhu skretanja pažnje sa realnih društvenih problema, kao što su korupcija, rastuća ekonomska nejednakost, sve gori položaj siromašnih, nezaposlenost, smanjenje sredstava za socijalna davanja,

itd. Tako, prosečan čovek postaje žrtva populističke političke manipulacije, jer „ništa kao strah ne može da parališe sposobnost rasuđivanja, moć razuma i osećaj za pravdu.”

Moglo bi se reći i da su demokratije savremenih država širom sveta zaista pokazale svoje slabosti u postizanju brojnih obećanih ciljeva i rešavanju ozbiljnih društvenih problema. Ljudi su, tako, usled gubitka nade da im politika može doneti nešto dobro, postajali sve manje zainteresovani za tu istu politiku i učestvovanje u donošenju političkih odluka. Tim pre što im je, većini, malo toga u politici bilo blisko, a njena kompleksnost i predstavljena uzvišenost nikako nije išla u prilog postojećem narodnom sentimentu. U jeku takve apatije, međutim, pojavljuju se pojedinci – predstavnici populističkih stranaka i pokreta – koji, narodu dobro poznatim jezikom i ponašanjem i do sada slabo viđenim i krajnje neuobičajenim načinom političkog delanja, vraćaju davno izgublenu nadu jer predstavljaju nešto novo i drugačije. Imajući to u vidu, da li nam se onda postojeća globalna politička ponuda populizma i dalje čini tako neobjašnjivom?

Međutim, populizam i pored ovih nespornih istina sa sobom nosi brojne opasnosti, ne samo za savremene demokratije, već i za pravnu državu koja je nastala kao posledica viševekovne borbe za ograničavanje samovolje vlasti i obezbeđivanje zaštite osnovnih prava i sloboda svojstvenih svakom čoveku. Stoga, iako je populizam ponekad (ili ne baš tako retko?) zaista u pravu kada kritikuje nedostatke savremenih društava i teži da političko odlučivanje približi običnom čoveku, on uvek u sebi nosi određenu opasnost za opstanak pravne države. Naime, kao naglašeno isključujući i antipluralistički fenomen, populizam je satkan od pretnje da će prerasti u nešto što je pogubno za vrhovni ideal pravne države, kakav poznajemo još od početka borbi za ostvarenje svega onoga što se u većini savremenih država danas smatra podrazumevanim – *vladavina zakona, a ne ljudi*.

LITERATURA

1. Agustín, Óscar García, Marco Briziarelli (eds.). 2018. *Podemos and the New Political Cycle – Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics*. Cham: Palgrave Macmillan.
2. Albertazzi, Daniele, Duncan McDonnell (eds.). 2008. *Twenty-First Century Populism – The Spectre of Western European Democracy*. Hampshire – New York: Palgrave Macmillan.

3. Alexander, Jeffrey C. 2006. *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.
4. Anselmi, Manuel. 2018. *Populism – An Introduction*. Abingdon – New York: Routledge.
5. Aristotel. 1984. *Politika*. Beograd: BIGZ.
6. Art, David. 2011. *Inside the radical right: The development of anti-immigration parties in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Bánkuti, M., G. Halmai, K.L. Scheppele. 2012a. *From separation of powers to a government without checks: Hungary's old and new constitution*. Constitution for a disunited nation: on Hungary's 2011 fundamental law (ed. G.A. Tóth). Budapest: Central European University Press.
8. Bánkuti, M., G. Halmai, K.L. Scheppele. *Disabling the constitution*. 2012b. *J Democr.* 23(3).
9. Basta, Danilo N., Dieter Müller (eds.). 1991. *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*. Beograd: Pravni fakultet Beograd, Nemački kulturni i informativni centar Beograd.
10. Beširević, Violeta (ed.). 2019. *New Politics of Decisionism*. The Hague: Eleven International Publishing.
11. Bonikowski, Bart. 2017. *Ethno-nationalist populism and the mobilization of collective resentment*. *Br J Sociol.* 68(1): 181–213.
12. Bugaric, Bojan, Alenka Kuhelj. 2018. *Varieties of Populism in Europe: Is the Rule of Law in Danger?* *Hague J Rule Law* 10: 21–33.
13. Bugaric, Bojan. 2008. *Populism, liberal democracy, and the rule of law in Central and Eastern Europe*. *Communist and Post-Communist Studies* 41: 191–203.
14. Vasić, Radmila, Miodrag Jovanović, Goran Dajović. 2016. *Uvod u pravo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet.
15. Vračar, Stevan. 1991. *Korelacija pravne države i državnog prava*. *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje* (eds. D. N. Basta, D. Müller). Beograd: Pravni fakultet Beograd, Nemački kulturni i informativni centar Beograd.
16. Vieten, Ulrike M. 2019b. *Ambivalences of cosmopolitanisms, elites and far-right populisms in twenty-first century Europe*. *Populism and the Crisis of Democracy – Volume 2: Politics, Social Movements and Extremism* (eds. G. Fitz, J. Mackert, B. S. Turner). Abingdon – New York: Routledge.
17. Vorländer, Hans, Maik Herold, Steven Schäller. 2016, 2018. *PEGIDA and New Right-Wing Populism in Germany*. Cham: Palgrave Macmillan.
18. Dangl, Benjamin. 2007. *New Politics in Old Bolivia: Public Opinion and Evo Morales*. Upside Down World.

19. De la Torre, Carlos. 2017. *Populism in Latin America*. The Oxford Handbook of Populism (eds. C. Rovira Kaltwasser et al.). New York: Oxford University Press.
20. Deninger, Erhard. 1991. *Granice i ugrožavanja pravne države*. Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje (eds. D. N. Basta, D. Müller). Beograd: Pravni fakultet Beograd, Nemački kulturni i informativni centar Beograd.
21. Diamond, Larry. 2015. *Facing Up to the Democratic recession*. Journal of Democracy 26 (1).
22. Dworkin, Ronald. 1978. *Political Judges and the Rule of Law*. 259–287. Proceedings of the British Academy.
23. Žižek, Slavoj. 2006. *Against the Populist Temptation*. 551–574. Critical Inquiry 32(3).
24. Jovanović, Milan. 2013. *Parlamentarni izbori u Srbiji 2012. godine – rezultati i političke posledice*. 9–30. Izbori u Srbiji 2012. godine: (Ne)očekivana promena, (eds. Milan Jovanović, Dušan Vučićević). Beograd: Institut za političke studije.
25. Kant, Imanuel. 1958. *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.
26. Kaltwasser, Cristóbal Rovira et al. (eds.). 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.
27. Kelsen, Hans. 1955. *Foundations of Democracy*. 1–101. Ethics. 66 (2).
28. Kioupkiolis, Alexandros, Giorgos Katsambekis. 2018. *Radical Left Populism from the Margins to the Mainstream: A Comparison of Syriza and Podemos*. Podemos and the New Political Cycle – Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics (eds. Ó. García Agustín, M. Briziarelli). Cham: Palgrave Macmillan.
29. Krastev, Ivan. 2007. *The Populist Moment*.
30. Lacey, Nicola. 2019. *Populism and the Rule of Law*. Working paper 28. Department of Law, London School of Economics, London, UK.
31. Laclau, Ernesto. 2007. *On Populist Reason*. London: Verso.
32. Lefort, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge, UK: Polity.
33. Lepore, Jill. 2010. *The Whites of Their Eyes: The Tea Party's Revolution and the Battle over American History*. Princeton: Princeton University Press.
34. Loch, Dietmar. 2019b. *Populism and the radical right in Europe. The paradigmatic case of the French Front National*. Populism and the Crisis of Democracy – Volume 2: Politics, Social Movements and Extremism (eds. G. Fitz, J. Mackert, B. S. Turner). Abingdon – New York: Routledge.
35. Lowndes, Joseph. 2017. *Populism in the United States*. The Oxford Handbook of Populism (eds. Cristóbal Rovira Kaltwasser et al.). New York: Oxford University Press.

36. Maravall, José María. 2003. *The Rule of Law as a Political Weapon* (eds. Maravall & Przeworski).
37. Marković, Božidar S. 1991. *Despotska, ideološka i demokratska država. Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje* (eds. D. N. Basta, D. Müller). Beograd: Pravni fakultet Beograd. Nemački kulturni i informativni centar Beograd.
38. Mastropaolo, Alfio. 2005. *La Mucca Pazza della Democrazia*. Torino: Bolati Boringhieri.
39. Mény, Yves, Yves Surel. 2002. *The Constitutive Ambiguity of Populism. Democracies and the Populist Challenge*. London: Macmillan.
40. Marsh, Norman S. 1961. *The Rule of Law as a Supra-National Concept*. Oxford Essays in Jurisprudence (ed. A.G. Guest). Oxford: Oxford Univ. Press.
41. Matczak, Marcin. 2019. *Poland: From Paradigm to Pariah? Facts and Interpretations of Polish Constitutional Crisis*. New Politics of Decisionism (ed. Violeta Beširević). The Hague: Eleven International Publishing.
42. Moghissi, Haideh. 2019v. *Right-wing Western and Islamic Populism. Reconsidering justice, democracy and equity*. Populism and the Crisis of Democracy – Volume 3: Migration, Gender and Religion (eds. G. Fitzi, J. Mackert, B. S. Turner). Abingdon – New York: Routledge.
43. Moffitt, Benjamin. 2016. *The Global Rise of Populism – Performance, Political Style, and Representation*. Stanford: Stanford University Press.
44. Moffitt, Benjamin. 2017. *Populism in Australia and New Zealand*. The Oxford Handbook of Populism (eds. C. Rovira Kaltwasser et al.). New York: Oxford University Press.
45. Mudde, Cas, Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2017. *Populism – A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
46. Müller, Jan-Werner. 2016. *What is populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
47. Oder, Bertil Emrah. 2019. *Populism and the Turkish Constitutional Court: From a Game Broker to a Strategic Compromiser*. New Politics of Decisionism (ed. Violeta Beširević). The Hague: Eleven International Publishing.
48. Ostiguy, Pierre. 2009. *The High-Low Political Divide: Rethinking Populism and Anti-Populism*. 35. Committee on Concepts and Methods Working Paper Series. IPSA.
49. Palombella, Gianluigi, Neil Walker (eds.). 2009. *Relocating the Rule of Law*. Portland: Hart Publishing.
50. Panizza, Francisco (ed.). 2005. *Populism and the Mirror of Democracy*. London: Verso.
51. Platon. 1990. *Zakoni*. Beograd: BIGZ.

52. Popović, Slavoljub. 1991. *O nekim karakteristikama pojma pravne države uzetog u materijalnom smislu*. Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje (eds. D. N. Basta, D. Müller). Beograd: Pravni fakultet Beograd. Nemački kulturni i informativni centar Beograd.
53. Raz, Joseph. 1979. *The Rule of Law and Its Virtue*. The Authority of Law. Oxford: Clarendon Press.
54. Resnick, Daniel E. 2017. *Populism in Africa*. The Oxford Handbook of Populism (eds. C. Rovira Kaltwasser et al.). New York: Oxford University Press.
55. Roos, Joshua M. 2019v. *Non-Western new populism – Religion, masculinity and violence in the East*. 126–144. Populism and the Crisis of Democracy – Volume 3: Migration, Gender and Religion (eds. Gregor Fitzzi, Jürgen Mackert, Bryan S. Turner). Abingdon – New York: Routledge.
56. Russell, Bertrand. 2009. *Ideas that Have Harmed Mankind*. Unpopular Essays. Abingdon – New York: Routledge.
57. Spasojević, Dušan. 2019. *Transforming Populism – From Protest Vote to Ruling Ideology: The Case of Serbia*. New Politics of Decisionism (ed. Violeta Beširević). The Hague: Eleven International Publishing.
58. Stanley, Ben. 2008. *The thin ideology of populism*. Journal of Political Ideologies 13(1): 95–110.
59. Schwöbel-Patel, Christine. 2019. *Populism, International Law and the End of Keep Calm and Carry-on Lawyering*. Populism and International Law (eds. Janne Nijmann, Wouter Werner). Netherlands Yearbook of International Law.
60. Tamanaha, Brian Z. 2004. *On the Rule of Law – History, Politics, Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
61. Taggart, Paul. 2000. *Populism*. Buckingham: Open University Press.
62. Fitzzi, Gregor, Jürgen Mackert, Bryan S. Turner (eds.). 2019a. *Populism and the Crisis of Democracy – Volume 1: Concepts and Theory*. Abingdon – New York: Routledge.
63. Fitzzi, Gregor, Jürgen Mackert, Bryan S. Turner (eds.). 2019b. *Populism and the Crisis of Democracy – Volume 2: Politics, Social Movements and Extremism*. Abingdon – New York: Routledge.
64. Fitzzi, Gregor, Jürgen Mackert, Bryan S. Turner (eds.). 2019v. *Populism and the Crisis of Democracy – Volume 3: Migration, Gender and Religion*. Abingdon – New York: Routledge.
65. Fuller, Lon. 2001. *Moralnost prava*. Beograd: Pravni fakultet Beograd.
66. Hasanbegović, Jasminka. 1991. *Retoricitet prava i pravne države*. Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje (eds. Danilo N. Basta, Dieter Müller). Beograd: Pravni fakultet Beograd, Nemački kulturni i informativni centar Beograd.

67. Hellinger, Daniel. 2001. *Nationalism, Globalization and Chavismo*. Washington, DC: XXIII Congress of the Latin American Studies Association.
68. Hofstadter, Richard. 1965. *The Age of Reform: From Bryan to FDR*. New York: Knopf.
69. Canovan, Margaret. 1981. *Populism*. New York: Hartcourt Brace Janovich.
70. Canovan, Margaret. 1999. *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*. *Political Studies* 47(1): 2–16.
71. Craig, Paul. 1997. *Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law*.
72. Weyland, Kurt. 2001. *Clarifying a contested concept: Populism in the study of Latin American politics*. *Comparative Politics* 34(1): 1–22.
73. Weyland, Kurt. 2009. *Populism and Social Policy in Latin America*. Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars. Populism of the Twenty-First Century conference.
74. Wittgenstein, Ludwig. 2009. *Philosophical Investigations*. Hoboken: Blackwell Publishing.
75. Whitman, James Q. 117/2007. *Consumerism Versus Producerism: A Study in Comparative Law*. *Yale Law Journal*.

POPULISM AS A THREAT TO THE RULE OF LAW

Summary

The aim of this paper is to bring the reader closer to what the term populism means, what are its defining elements, in which parts of the world and in what forms is this phenomenon present today, and, finally, what consequences it has on modern democracies and the rule of law. The introductory part of the paper deals with the issue of defining the term populism, presenting the theories that are most common in the literature and setting out the constitutive elements of the term. The paper further provides an overview of the regions in which populism is most present today, with a general inspection of its manifestations and a brief historical outline of its origins. Finally, the paper concludes with the analysis of the negative and positive consequences that the populism has on today's democratic societies, as well as of its impact on the rule of law – i.e., by answering the question of whether the founding pillars of the 21st century rule of law manage to withstand the onslaught of a strong, all-coming, populist wave?

Keywords: *Populism, Rule of Law, Democracy, Antipluralism, People.*